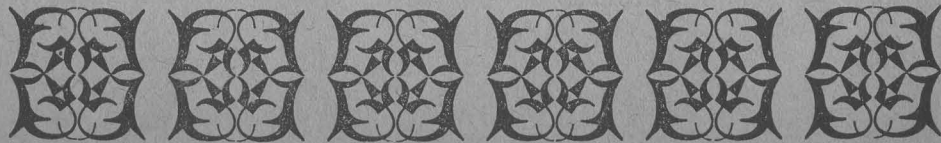

ІЛЬКО ГАВРИЛЮК

З ЧАСІВ БОРОТЬБИ

КАЛІШ
ВИДАННЯ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ВОЄННИХ ІНВАЛІДІВ
1931

ІЛЬКО ГАВРИЛЮК

З ЧАСІВ БОРОТЬБИ

КАЛІШ
ВИДАННЯ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ВОЄННИХ ІНВАЛІДІВ
1931

Передчуття.

Низько нависло над замерлою землею сіре небо. Сонця нема й тому сніг видається таким похмурим і, здається, що довго ще лежатиме він непривітний, зимний, і довго ще не воскресне природа й не обдарує людства ласкою весняних днів.

Але десь у нетрах природи вже народжується невидимий і нечутний поворот на весну. І хоч ще хмуриється лютець, хоч ще жене від землі яскраві блиски, ще тріскотить морозом, але перемога зароджуючогося нового життя наближається з кожним днем.

Поволі морози спадають і вже не страшні вони людям, і тому так багацько руху на базарному майдані, й тому така сила козаків і стршин проходжується по пероні й межі довгих рядів військових потягів.

Наближалося до полудня.

Зі свого вагону, в якому прожив на військовому становищі вже кілька місяців, я йшов до буфету, щоби щось перекусити. Коли враз відчув звуки такі радісні, такі близькі.. Виринули згадки про давні-давні роки дитинства, коли жив ще на селі, коли їздив до Почаїва, й там під час ярмарків чув ці журливі псалми й думи. Розхвильовано билося серце, й якась сила потягла в той бік, звідки лунали звуки.

* * *

Біля перону, на горі сходів, сидів сліпий лірник і тихо перебирав клявіші свого старосвітського струменту.

Ніжні, трохи скрипучі, звуки зароджувалися під його пальцями, долітали до вух і тихими переливами вмирили десь у височині.

Ось старий підвів до гори погаслі очі, на мить замислився, за тим схилився до своєї ліри й почав співати.

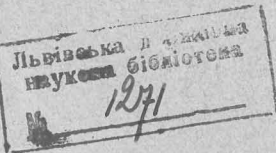
Він співав про історичне минуле, розповідав про те, як мучилися за волю України в турецькій неволі наші прадіди й як терпіли вони за віру християнську, за земдю рідну.

У три ряди бідних безщасних невольників посажено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено.
Сирою сирицею назад руки повязано..

Навкруги зібрався великий натовп: козаків, старшин, залізничників, селян. Всі стояли мовчазні й з увагою прислухалися до слів пісні. І розуміли, що історія повторюється, що знову змагаються сини України за свою Батьківщину, й знову гинуть у неволі вже московській.

Ой у святу-ж то було неділю, — не сизі орли заклекотали,
Як то бідні безщасні невольники у тяжкій неволі заплакали.

І оповідав лірник про те, як змучені невольники-українці благали Господа Милосердного, аби послав їм хоч повітря з України, хоч дніпрову хвилю через Чорне Море, хоч буйний вітер зі славного Запоріжжя...

От скінчив перший розділ, замовк, схилив голову на груди, а пальці все ворухаються, все перебирають клявіші. І вилітають із ліри журливі звуки, й голосом музичної душі промовляють, що все це дійсно було в часи Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка й повторюється знову в трагічні дні Петлюри.

Зевмер останній звук музики й знову вчувся голос сліпця-лірника:

Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурменську клясти проклинати:
— Ти земле турецька, віро бусурменська,
Ти розлуку християнська!
Не одного ти розлучила мужа з жоною, брата зі сестрою,
Діток маленьких із батьком і матіррю!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької, з каторги бусурменської,
На тихі води, — на ясні зорі
У край веселий, у мир хрещений...

Не одна козацька голова долу похилилася, не одна жінка-селянка прослізилася, й не з одних грудей видобулося тяжке зітхання. Кожний мав про що й про кого згадати. А звуки все брєніли, все сумували й плакали над тяжкою трагічною долею народу українського.

Баша турецький, бусурменський, недовірок християнський
По ринку він похожає,
На слуги свої, на турки-яничари зі зла гукає!
— Кажу я вам: добре ви дбайте!
З ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини й таволги набирайте,
Невольників по тричі в однім місці затинайте!
То ті слуги турки-яничари, добре дбали
З ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини й таволги в руки набирали,
По тричі в однім місці невольників затинали
Тіло біле козацьке молодецьке біля жовтої кости оббивали
Кров християнську неповинну проливали...

— Ох, які ж то муки терпів колись наш люд хрещений, — промовила сумним голосом якась молодиця й поволі перехрестилася.

— А тепер хіба не терпить?! Хіба не лізе й зараз на нашу скривавлену землю всяка інтернаціональна наволоч, хіба не мучать, не катують козаків українських? — вигукнув гнівним голосом кремезний чорнявий козак і зиркнув із під сивої шапки блискучим поглядом.

І ніби електрична іскра пройшла від нього серед товаришів-козаків; вчувся тихий гомін-загроза й руки несамохіть стиснули зброю.

Знову пролунали над головою присутніх сумні звуки, й знову печав розповідати старий лірник вже про козака Морозенка, за яким плакала вся Україна й його стара мати Морозиха, йдучи вранці на місто.

У натовпі хтось схлипнув.

Я повернув голову й побачив, як притулившись до очей хустку, плакав старенька бабуся.

— Чого ви бабуню? — запитав лагідно молодий русявий козак.

— Ох, суну! Як же мені не плакати, коли й в мене було двох синів як соколів, а тепер — як отта Морозиха — сама самісенька; до кого гелову прихилю, як стану зовсім немічна?

— А де ж вони, бабуню?

— Старший десь загинув у боротьбі з денікинцями, а молодшого замордували в Одесі большевики.

І ще нижче схилилися її старечі рамена й заплакала знову, трясучи сивою головою.

— Ось вона доля української матері-страдниці, — тихим сумним голосом промовив біля мене старшина Шевченко.

За тим витяг із кешені пулярес, дістав із нього п'ятьсот гривень і вклав у руку лірникові.

— Захуйте, діду, добре, бо то великі гроші, й завтра купіть собі нові чоботи.

Така значна пожертва жебракові-лірникові?

Я здивовано повернув до Шевченка голову й вдивився в його очі.

В них світилася якась затаєна знана думка. Щось болоче, вразливе було в його карих очах.

— Не дивуйтеся, — промовив він стиха, — хутко гроші мені будуть потрібні зовсім, то нехай цей бідний хоч за мою душу помолиться.

Більше нічого не сказав, повернувся й поволі попростував до буфету.

Від несподіванки я залишився ще стояти й здивовано, мовчки стежив очима за його поведінкою.

Він віддалявся все далі й далі, й незабаром щез із очей моїх у натовпі.

Я очунявся й швидко кроком пішов до буфету — там його не було; заглянув до телеграфу — також; розпитував де-кого зі старшин — не бачили. До самої ночі шукав я його й не знаходив. Коли ліг спочивати — не міг довго заснути, все наче живі стояли переді мною його очі, й все брєніло в вухах його речення: „То нехай цей бідний хоч за мою душу помолиться“.

* * *

Ранком, лише благословилося на світ, я прокинувся від гучної стрілянини й якихось скриків. Урядовець Зузько таргав мене за плечі й розхвильовано вигукував:

— Пане комісарє! Пане комісарє! Вставайте! Большевики!

У мить я був на ногах (ми спали тоді майже не роздягаючись), вихопив із кобури бравнінга, накинув пальто й вискочив із вагону. З усіх боків чулася стрілянина, десь зовсім близько тарахкотів скоростріл. Кулі летіли зо всіх усюдів: билися в рельси, в колеса вагонів, верещали, свистіли й скрегітом своїм болізно відбивалися на нервах.

Через колії я побіг до залізничного будинку, біля якого засіли наші козаки й відстрілювалися від наступаючого ворога.

На зустріч мені знайомий козак вів під руки раненого. Ранений не йшов, а якось волочив свої ноги й тяжко стогнав.

— Що йому? — запитую.

— Поранено в обидві ноги.

— Чи багацько большевиків?

— Не відомо. Вони думали заскочити нас несподівано, та — як бачите — не вдалося; з цього боку наступають „кіршулі“ — скоромовкою вигукнув козак і повів раненого далі, але той, ступивши кілька кроків, простогнав:

— Більше не можу!

І трясучись почав присідати до землі.

Козак у мить нахилився, перекинув раненого собі на рамена, сперся на рушницю, поволі випростався й, зігнувшись під тяжкою ношею, попростував до санітарного потягу.

Бій трівав недовго. Завдяки вмілому керуванню полковника Змієнка й сміливій боротьбі козаків, большевики були відбиті, й навздогін їм кинувся зі своїми гайдамаками сотник Божко.

Коли все заспокоїлось я пішов до санітарного потягу доктора Павловського, щоб довідатись про наших ранених. Там дізнався, що крім ранених є вісім забитих і серед них — старшина Шевченко.

Наче ножем кольнуло мене в серце. Я не йняв віри своїм вухам і перепитав.

— Старшина Шевченко, — почув я вдруге.

* * *

На другий день від двірця до бірзультського цвинтару йшов сумний похід. Вісім трун, вкритих жовто-блакитними прапорами, несли козаки до вічного спочивку, й першим несли Шевченка, який так дивно передчував свій кінець.

День видався на причуд гарний.

Потеплішало; зі стріх звисали бурульки, й по них скочувалися сльози. В повітрі лунали звуки похоронних співів, і віяло від них смутком відчизни, журбою незчислених козацьких могил, якими так густо вкрилася Україна за час своєї визвольної боротьби.

Схиливши на груди голови, йшли за трунами старшини й козаки й думали тяжкі свої думи.

Тепле ласкаве сонце підіймалося все вище й вище, світлим промінням своїм охоплювало весь краєвид, і наче всміхалося до мертвих, і ніби обіцяло їм щасливе закінчення розпочатих змагань.

І відчувалося в засмученій душі, що ці жертви не марні, що кров українська волає до Мирової Справедливості, й прийде час, коли нарід український зроби останні зусилля й візьме те, що йому належить з предка-віків. І тоді, так як зараз жертви, скропить сонце — волю.

ОДИН ІЗ НИХ.

Над містом стояла задуха.

Напечене каміння пашило гарячим повітрям і давило груди. Мережані хмарки зупинили свій рух і прибиті страшною спекою висіли над містом маленькі нерухомі й стежили за тим, як комашило в низу людське життя.

А життя навіть у цю літню спеку било джерелом. Якась непереможна велетенська хвиля гнала людський натовп все вперед і вперед. Всі кудись квапились, щось шукали, у всіх були якісь інтереси, якась мета і на всьому відбивалася непереможна жадова життя.

І лише одна постать відбивала контрастом на тлі цього бурхливого портового румунського міста. Це була постать старої, бідно вдягнутої людини, яка ледве пересуваючи ноги, простувала вниз до гавані. Гаряче сонце пекло його білу голову, зморшки на чолі блищали краплями поту, від гарячого сонячного блиску сльозилися старечі очі, й він весь час жилистою рукою витирав зіпріле обличчя. Вся постать його відбивала беззахистною квалістю й горем.

Він кілька разів каліченою румунською мовою намагався звернутися до перехожих, але ті, глянувши на його вбоге вбрання, на кволу постать, не відповідали й проходили повз нього, кпаплючись і випереджаючи один одного.

І тоді він ще нижче схилив білу голову і здавався сам собі таким самотнім, таким чужим у цьому рухливому натовпі; таким бідолашним, нужденним і загубленим.

Він бачив життя, що било джерелом, бачив заклопотаних людей, яким не було до нього ніякого діла, дивився на рух візників, трамваїв, автомобілів, і смуток — тяжкий смуток ссав за серце.

„Чужий, всім тут чужий“... — думав він.

Кілька сліз скотилося з його очей і змішалось з потом, що блищав у глибоких зморшках старого обличчя.

* * *

Сам-самісінький, як билинка на широкому полі, сидів він на голих каміннях і дивився на цілий ліс щоглів, що маячили на пароплавах по всій гавані.

Був вечір. Вантажники вже покінчили свою працю, порозходились по хатах, шинках, кавярнях; замовкли „лебьодки“, затишли вантажні крани, і тільки на де-яких пароплавах ще метушилися матроси, закінчуючи робітничий день.

Тихо було навкруги, лише з гори доносилися приглушені звуки рухливого міста, та під ногами ледве чутно плескалася в камінні мури вода.

Ця тиша, цей рівномірний плескіт води, розчулювали його старече серце, викликали смуток і будили спомини...

Був час, коли він жив щасливо разом зі своєю тихою лагідною дружиною. Жили своїм чесним трудовим життям і наче не помічали, як бігли роки, як минав час... Згодом народився син. Він був у них один, хотілося вивести в люди, дати освіту, й тяглися з останнього аби довести свого одинака до розуму, поставити твердо на ноги й відкрити перед ним широкий шлях... Нераз бувало їм скрутно, нераз нестатки зазирали ввічі, але розуміння, що вони чесно заробляють свій хліб насущний, думка, що виховують свою дитину на чесного й корисного громадянина, примирювала їх зі суворими обставинами, й вони почували себе щасливими... Нарешті дочекалися, коли син вже був на четвертому курсі й от-от мав стати інженером. І з якою радістю, з якою нетерплячкою чекав він з своєю старенькою на той щасливий час, коли його ухотана дитина вже одерже диплом, дістане посаду й дасть трохи спочивку натруженим старечим батьківським рукам...

Але наспіла революція. Його син, його одинак, який ще з гімназіальної лавки захопився працею по відродженню свідомого національного українського життя, тепер весь горів, палав! Настали часи, коли треба було здійснювати мрії юнацькі й він поринув у цю працю цілком.

Аж настав страшний жахливий рік 1918-ий, коли вже зі зброєю в руках треба було захищати права покривдженого українського народу, боронити рідну землю своїм життям.

Він пам'ятає, як син його прийшов одного вечора до дому й сповістив, що вступив до студентського курня чорних гайдамаків; пам'ятає, як його старенька плакала й ремствувала, що він—їхня єдина підпора на старості літ—наражає своє життя на страту... А він сам? О, він добре пам'ятає, як блискавкою шибонуло в голові розуміння, що настав час, на який український нарід чекав віками, й з гордістю за свою дитину благословив сина на боротьбу. І відчував у тих хвиликах, як у його старечих жилах хвилювалася кров прадідів і кликала до чину, й розумів свого сина, й не ремствував, не нарікав.

„Іди, сину, і будь вірним рідному краю до кінця“,—згадав він оті свої слова.

Минув не довгий час; Київ заняли москалі-большевики; хтось виказав на нього; його заарештували, мучили, все допитували за сина, а він, зціпивши зуби, терпів і мовчав... А коли випустили на волю, старенької своєї вже не застав, не витримала її змучена душа й розлучилася з тілом; без нього її й поховали добрі люди, і тільки могилу самотню покали йому.

Невимовно тяжко стало жити по тому. Що було — спродав і вирушив на розшуки сина. Згодом знайшов його на Поділлі; майже два роки переносив з ним страхіття визвольної боротьби й разом з ним, тяжко раненим, попав на еміграцію.

Шість років поневірялися на чужині. Син працював на фабриці й утримував себе й батька в чеканню на ліпше майбутнє. Шість років змагалися вони за життя й все чекали повороту до рідного краю.

Не судилося...

Не витримав покалічений, виснажений організм тяжкої праці, й син, загорівши на сухоти, тихо згас на його старечих руках. Товариші сина прохали його залишитися з ними, зобов'язувалися утримувати його на свій кошт, але не погодився на це білоголовий упертий козак, не хотів бути тягарем для таких-же бідняків, як і сам.

Постановив собі добитися до Басарабщини, аби хоч через Дністро бачити рідний край і годувати себе власною працею. І ось зараз пробирається до землі, де-б міг чути мову рідну, й хоч з-дала бачити рідні береги.

* * *

Вже кілька місяців, як він шукає якогось заробітку в цьому повітовому місті. Колись бурхливе, комерційне, воно з закриттям кордонів підупало й ледве підтримувало живчик життя.

Намагався він поступити й за двірника, й за нічного сторожа, й за сильного, але не щастило. Кому потрібний він старий, кволий, змучений? Хто візьме його на якусь працю, коли навкруги стільки молодих, міцних і здорових?

Оттих трохи грошенят, що мав — вже прожито; одежина, що мала хоч якусь цінність — продана; залишився в обідраному вбрані, в латаних черевиках.

На дворі вже осінь, сльота, немає більше теплого кутка, й сьогодні ще не їв. Спробував був піти на базар, чи не пощастить занести якій живці корзини або клунка з покупками, але звідти його без жалю прогнали професійні знощики, й пішов він, блукаючи по вулицях міста,

І в його не злосливій душі не було обурення проти цих людей. Він розумів боротьбу за життя й нічому вже не дивувався, лише щільно горнувся в своє подерте пальто й думав тяжкі самотні думи.

„Зайвий... всім чужий... нікому не потрібний тут,—думав він.—Доки буду чекати на повернення, коли вже не сила моя? Чого буду нудити світом старий і хиренний? Чи не ліпше покінчити разом усе?..“

І тільки подумав це, як ноги його механічно повернули до завмерлої пристані.

Нараз до його вух донісся церковний спів. Він підвів голову й побачив, що стоїть біля грецької церкви, яка так виразно вимальовувалась на тлі темної води лиману.

Була субота. В церкві правилася всеношна. Ледве чути лунав спів церковний і ніби притягував його до білих murів. Він спустився кілька сходів у низ і опинився в притворі.

В сутінках жевріли лампадки, тихим світлом блищали свічки, й від світла їхнього лагідно мерехтіли ризи на образах, вимальовувалися обличчя святих, і таємничо визирали з темних кутків постаті парафіян.

Почув він святі пісні, такі знайомі, такі улюблені з дитинства; шось тихе, мирне, спокійне й рідне згадалося йому; лагідна, проста й безхитрісна віра дитячих років воскресла в його душі, й разом з гарячою сльозю вирвався з грудей молитва:

„Господи! Не попусти померти на чужині...“

І знов сльози скотилися з очей і заховаляся в зморшках старого обличчя. З кожним словом священика, з кожною новою молитвою прокидалися все нові, далекі, світлі спомини...

Всеношна скінчилася, і все розвіялося, наче дим; перед очима встала знову страшна дійсність, знову голод ссав у грудях, і знову зазірав у вічі жах завтрашнього дня.

„Господи! Не попусти померти на чужині“, — знову прошепотів він, і з благанням підняв очі до образу.

Люди вже всі повиходили, і тільки він один ще стояв у притворі, дивився до іконостасу і все шепотів і шепотів молитви.

Нарешті підійшов сторож, торкнувся його плеча й промовив:

— Ідїть вже діду, треба замикає церкву.

Вийшов за браму й зупинився.

— Куди йти? — подумав він.

І знову відчув себе самотнім, безпорадним і чужим. І знову несамохїть, наче у сні, попростував до широкого бурхливого лиману.

Очунявся, коли опинився на деревляному помості, біля самої води. Під його ногами гнївно билися в палі мутні, сірі хвилі й тихо скрипіли розхитані, заржавілі закріпи.

Вїтер зїрвав його капелюх, кинув у воду, роскудовчив біле волосся й гострим холодом пробивався крізь ветхий одяг.

І знову кілька гарячих слїз скотилося з його очей. І здалося йому, наче разом з ним плаче осїнний вїтер і похмує небо, й сірі холодні хвилі.

Непереможний смуток навалився на його душу, він тихо застогнав і ледве чуєтнo прошепотів:

— Сину мій! Зустрінь мене.

І наче умліваючи почав тихо опускати на крайню дошку; вже сидючи на нїй на мить затримався, підняв руку — ніби хтїв перехреститися, але надбігла велика хвиля, з шаленою силою вдарила в палі, струсила помостом, охопила білою піною його ноги й потягла в темну глибїнь.

* * *

За два дні його тіло прибило хвилями до берегів Херсонщини. Селяни на шїї його знайшли маленький образок і поховали по християнському звичаю на сільському цвинтарі.

Так прийняла його в своє лоно рїдча земля.

ЗУСТРІЧ.

Поле достигає...

Воно пащить своєю зрілою силою, й коли часом пролетить над ним тихий вїтер, воно трївозливо прокинеться, сполохано зашепоче й знов затихне, наче красуня-дївчина, чекаючи на ласкаві обїйми пустуна-вїтерця.

А він вже далеко; інші ниви голубить, їм віддає свої поцїлунки й летить нестримний в золоту далечїнь.

Серед цих розкошїв безмежних просторїв, вузьким польовим шляхом їхав молодий студент Юхим Павлоцький, простуючи до багатї дїдичної оселі, де мав стати за репетїтора.

Палке лїто, що так щедро розсипало мрїйним ночам українським свої пестоцї, наповнювало простори таким повним життям, таким безмежним щастям, що, здавалося, ніби й ранками ще вітають над полями цї любощї палкі, цї милування ніжні.

І ринуть, ринуть, над золотим колосям спомини минулого...

Багацько згадав Павлоцький. Думав: яка рїжниця межї життям тут і там. Яка краса й розкошї тут, і яка сіра нудьга в тому непривїтному гнилому Петербурзі, в якому мусїв жити, аби закінчити свої медичні студїї.

Згадав як непривїтно, як понуро прийняв його цей хвалько-велетень у перший рік його прибуття. Все пізнав він тоді: і жорстокий голод і холод; і безсердечність і насилля. Були хвилини, коли охоплювало зневіря, коли падав на дусї й знемагався, тоді безцїльно ходив по довгих блискучих вулицях, серед розкішних вітрин, між розбещеним багатим натовпом, і від того ще більший смуток розливався по всїх нервах, ще більший жаль охоплював його, й він квапився до свого кутка, лягав до лїжка, й тремтючи від холоду засипав тяжким нервовим сном.

І снилася йому рїдна земля: білі хатки, зелені луки, золоті поля... Прокидався зі щасливою посмішкою на устах, але зараз-же чув, як за вікном шалїв вїтер, злісно скрепотїв мороз і щось гїрко нарікало в його душі. Тодї він намагався це почуття поребороти, згадував ту мету, за для якої приїхав, думав про те, що ще так тільки три роки, а тоді... забезпечене життя, любя праця, повернення до вїтччини... заспокоювався й знову засинав сном тяжким, нервовим.

І ось зараз він у рїдному краю, їде на два місяцї у величезний маєток, у якому спочине й набереться сили для дальшої працї, а там ще один рік — і кїнець. Диплом у руки — вільний птах.

За неповну годину вже підїздив до містечка. Ще здаля на узгірї побачив розкішний палац, окружений старим зеленим парком. За парком, скільки око сягало, сріблилася довга колінкувата ріка. Ще кілька хвилин і вже вїздив до двору. Коли сходив з брочки, у вікнах першого поверху, помітив гарну чорняву пані, що дивилася крізь вікно на нього й щось наказувала невеликому, років десяти, хлопчикові. За хвилинку той вибіг на двір і звернувся до нього:

— Тато на полі, буде лише у вечері, а мама сказала мені прохати вас до призначеної вам кімнати,—й побіг, оглядаючись, по-перед нього.

Коли опинилися в кімнаті, хлопчик зашебетав і оповів, що його звать Олегом, що він є той самий, з яким доведеться вчитися, й, що мама запрошує його до загальної їдальні на обід. Затим вибіг.

* * *

Коли в призначений час Павлоцький увійшов до їдальні, там застав уже свого учня й його меншу сестричку; за кілька хвилин увійшла пані. Була ще молода, яких 30—32 роки, гарна, тендитна, з чорним волоссям. Приязно всміхаючись подала руку, але очі були сумні й загадкові. По обіді, дружньо розмовляючи, перейшли з дітьми до ганку.

Пані була цікава співбесідниця, вражала своєю інтелігентністю, трималася приязно й просто. Павлоцький не помітив, як минув час, і на двір вїхала на „бігунках“ кремезна білява людина.

— Мій чоловік, — промовила поволі пані, й холодом повіяло від її слів.

Павлоцький здивовано повів на ню очима. Вся змінилася, обличчя закам'яніло, усмішка щезла, й вся вона наче замкнулася в собі.

Управитель віддав віжки робітникові й повільним кроком попростував до ганку. Коли ступив на сходи Павлоцький підвівся.

— Олегів репетитор, — промовила пані.

— Знаю, — буркнув управитель і, не звертаючи на ню уваги, подав Павлоцькому руку.

Той привітався й відчув, що рука управителя була волохата, груба й тверда, як дерево. З під насуплених брів визирали сірі очі, він повагом відсапувався в біяві вуса, сів грузько до фотеля й вийняв портсігар.

— Палите? — звернувся до Павлоцького.

— Дякую.

— Прошу.

— І різким рухом протягнув сигарки.

— Чи подавати чай? — запитала його пані.

— Скажу, як треба буде, — пробубонів.

Пані закусила губи, повернулася й тихо пішла до покоїв.

— Добрий креміль, — подумав Павлоцький і з цікавістю почав придивлятися до управителя.

* * *

Минув майже місяць.

На Володимира управитель, в день свого ангола, улаштував бенкет.

Гостей було багацько: зібралася вся містечкова інтелігенція, зіхалися недалекі сусіди. Було зїдено й випито досить, щоб у мужчин розв'язалися язики. Настрій піднявся, почалися гучні розмови; жіноцтво змінилося тако-ж,

стали всі веселішими, завязалася жвава гутірка, веселими вогниками блищали очі.

Пані управителя теж повеселішала; пригнічений настрій її, що був завжди в присутності чоловіка, минув, — була весела, жартовлива, погляд чорних блискучих очей часто зупинявся на Павлоцькому, хвилював його й не давав спокою.

Він уже довгий час помічав, що його тягне до цієї жінки, й що з кожним днем вона стає для нього все цікавішою, все дорожчою.

З початку пробудилося співчуття до неї, потім жалість за загублену молодість з деспотом-чоловіком, а там і не помітив, як закохався. Закохався щиро, до забуття, але признатися їй у тому не смів — вона була така горда, така недоступна, й лише сьогодні він відчув і зрозумів, що й у її серці живе до нього почуття більше за дружбу.

— Сьогодні їй признаюся, — думав він. — Сьогодні або ніколи.

Незабаром старші сіли за зелені столи, а молодші — хто куди бажав.

Управитель сів за преферанса з доктором, суддею й дружиною земського. Всі вони були зав'язані картярі, й було ясно, що „пулька“ затягнеться до ранку.

Павлоцький прилучився до гурту, що зібрався плисти на човнах і в якому була управителя.

Коли сідали до човна, він взяв її під руку й ніжно кілька разів стиснув. Вона здивовано підняла голову, глянула довгим поглядом до його обличчя й хутко стрибнула у човен. Як вийшли згодом на берег, то несподівано для себе самих опинилися позаду. Ішли якусь хвилину мовчки.

Згодом вона зупинилася, подивилася знову до його обличчя й тихо промовила:

— Мені здається, що я могла-б любити вас.

І зараз-же зовсім иншим тоном:

— Ах, я кажу дурницю, нісенітницю; цього зовсім не треба, зовсім не треба...

Він схопив її руку й поривчасто прошепотів:

— Треба! Треба! Як-би ви дозволили, я був-би біля вас завжди, завжди. Я знаю, що вам потрібна людина, біля якої-б ви могли радіти, палати, до якої-б могли пригорнутися й знати, що там завжди знайдете утіху й кохання. Я хотів би бути біля вас завжди й кохати тільки вас, тільки вас. Я давно про це мріяв, давно хотів про це сказати вам і чогось було страшно. Вам може це здається дивним, але моє кохання зародилося в перший-же день — від вашого смутку в очах, і з кожним днем воно росло й ширилось.

Вона стояла з похиленою головою й мовчала.

— Вибачте! Я може засмутив вас, може втомив своєю розмовою?

— Ні... ні... — тихо прошепотіла. — Ви добрий, милий... Я втомилася від себе самої, а так хочеться тепла, затишку й ласки.

Вона ступила кілька кроків і опустила на траву на самому березі.

Він опустився біля неї й був як у чаду. Її голі руки, високі груди, хвилювали його й туманили голову. Притулювся обличчям до її плеча й відчув, як поривчо дихали її груди.

Розхвилювана признанням, розбурхана гарячим пориванням палкого юнака, вона переживала боротьбу між повинністю й бажанням. І не втрималася... піддалася впливу нічних чар, впливу нерозділеного раніше кохання. Ї були хвилини забуття, хвилини раювання й безмежного щастя...

Коли підвелися, він бачив при світлі місяця, як затьмарилися її очі, як по обличчю снували палкі переживання, й вся вона була гармонійна, наче музика, наче елегія цієї палкої липневої ночі.

Недалеко лунали голоси повертаючих гостей.

— За кілька днів ти поїдеш.

Опустила віі, взяла в руки кінці свого шарфа, потім поривчо підвела голову й прошепотіла:

— Так приходить-же прощатися,—й тихо, безшумно пішла на зустріч гостей.

* * *

Кілька тижнів Павлоцький жив наче в чаду. Кожного побачення вона відкривала йому нові чари свого багатого внутрішнього миру, й будила безкраї почуття. Розумна, таємнича й палка, здібна дати радість лише одною своєю присутністю, вона оточила його повним щастям.

І так непомітно наблизився вже крайній день його відїзду.

Ішов на останнє побачення.

Чекала на нього й хвилювалася. Коли прийшов (це було смерком), на її очах лежала тїнь журби, й були поривчі, нервові рухи.

І коли він підїшов до неї — раптом поклала на його плечі руки й журливо запитала:

— Не забудеш мене?

І враз із силою прихилила його голову до своїх грудей і простогнала.

Чорною журбою повіяло від стогну її.

— Ти питаєш чи не забуду? — заговорив він ласкаво й впевнено. — Я хтїв-би ясним сонцем освітити весь дальший шлях твого життя й бути з тобою в сїяві нашого кохання вічно. Я кличу тебе з цієї пїтьми, я хочу зеднати з тобою всі дальші дні мого існування. Йди зо мною, Натусю.. Йди..

Гострий біль відбився на її обличчю, й її уста з мукою шепотїли все одне:

— Ні... Ні... Ні...

— Чому?

— Не питай.

— Чому?

— Я старша за тебе, згодом розчаруєшся.

— Ніколи! — перебив її.

— Дїти...

— Не вважай на них. Бери власне щастя й ходїм зо мною.

— Не вважай?! — І вона холодно загадково всміхнулася. — Як легко імовити й як тяжко зробити. Ні, залиш мене.

Він відчув, що тремтїння — страшне, невідоме — стрясло ним, із шумом бухкала в жилах кров і здавалося, що в грудях щось рвалось. І відчув, що стала вона йому занадто дорогою, занадто близькою, що не може залишити її й з мукою викрикнув:

— Я не можу без тебе. Це однаково, що розірвати серце.

— Прости мені, Юхиме! Прости й залиш.

Він почав умовляти її, прохав, благав... даремно. Стояла спокївно, тихо, й тїльки на очах лежала тїнь безмежної туги разом з непохитною рїшучїстю. І він зрозумїв, що губить її на віки, зрозумїв, що мусить їти, І не відкриваючи бїльше вуст тихо одїшов.

Бїля дверей на мить зупинився, повернувся.

— Натусю! — ще раз вимовив з мукою. — Я їду!

Нїчого не відповіла, лише раменами журливо схилилась.

— Прощай, Натусю!

І в той час, коли виходив, обертаючись з надїєю, що заверне його, покличе, вона зі слїзьми на очах кинулася на канапу. Викрик: — Юхиме! — готовий був вирватися з її грудей, але якесь незрозумїле почуття затримало цей поклик, і лише в грудях сумно він простогнав...

Ранній осїнній вечїр, обережний і полохливий, насувався на тиху землю, просочувався крізь великі вікна до тихої кїмнати й заповнював її задумливою фарбою пїтьми.

Павлоцький їшов до себе й відчував болючий смуток, тяжку образу й нарікав на долю... В кїмнатї було тихо, затишно, на столї лежали книжки, зошити, лекції, стояла в рамці фотографїчна картка матері, все нагадувало про щось рїдне, близьке. Він тихо опустився на лїжку, зарився обличчям у подушку й перший раз, дорослим, гїрко й самотньо заплакав...

* * *

Минуло двадцять лїт із лишком. Цї роки він провів військовим лїкарем в одному зі стрїлкових полкїв на далекому Сибїрі. Провїв самотньо, в бурлакуванню, серед військових товаришїв, таких-же бурлакїв, як і сам. Жив з болем у душі, аж до страшної всеєвропейської війни. Зї своєю дивїзією опинився на фронтї й там, серед жаху військових подїй, наче забув про минуле. Безмежне страждання мїліїонїв людей наче втишили його особистї болї й вкрили минуле забуттям.

Але настав рїк 1917-й. Рїк революції й національного пробудження рїдного народу. Не задумуючись приєднався до тих, що приступили до створення свого національного українського війська. І коли настав рїк 1919-ий, рїк тяжких визвольних змагань за відродження нації, за власну державність, — він працював до знесилення й з відданїстю робив своє корисне святе дїло.

Він розумїв необхідність оружної боротьби, знав, що без жертв не може відродитися віками гноблений нарїд, і на всїх ранених у цїй боротьбї дивився, як на рїдних братїв своїх; він відчував, що всї цї хорї й покалічені — для нього не чужї, а рїднї — й по духу, й по ідеї. Він глибоко й непохитно вірив у правду цїєї ідеї, ту правду вмїв втілювати в серця вмираючих і тим облегчував їхнї страждання. Вони вмирили з почуттям виконаних обовязкїв перед рїдним краєм, перед рїдним народом. Вмирили з непохитною вірою, що їхнї жертви не марнї, що їхньою кровю закрїпиться давно жадана воля.

І в цей страшний тяжкий час доля послала йому ще одно горе — болюче, непереможне.

Вїдбувалися затяжнї, жорстокї бої. Його санїтарний потяг було відправлено з мїста до далекої вузлової станції. Прибувши туди жажнувся тих трагїчних обставин, у яких змагалася українська армія. Це була армія фанатикїв, армія святих, бо тїльки такї, мїцнї духом, могли змагатися при таких нечувано тяжких обставинах. Не маючи допомоги нї від кого, позбавленї грошей, одягу, медикаментїв, напївголоднї, не маючи часто потрібної зброї, — ця армія боролася на кільках фронтїв, не маючи навіть забезпеченого запїлля. Ох, яка-ж це була страшна й разом з цим величння боротьба!

Було по полудню.

До його потягу принесли тяжко раненого старшину. Кулі засіли в грудях, і треба було негайної операції.

Павлоцький увійшов до операційної кімнати, наблизився до столу і враз зойкнув: на столі лежав молодий юнак, подібний до нього, як дві краплі води. Такий-же високий зріст, таке-ж смугляве обличчя, такий-же рівний затуплений на кінці ніс і таке-ж синьо-чорне — як у нього колись — волосся.

Він наче закамянів; не міг одірвати від раненого очей і стояв мовчки, непорушно.

— Чи це часом, колего, не брат ваш! — запитав зацікавлено молодий лікар.

Від цього запитання Павлоцький здригнув і відчув, як хутко-хутко забилося серце, як блискавкою промиготіли в голові спомини про дідичну садибу, управителя, його дружину...

— Ні! Ні! Це тільки подібний до мене... Я сам здивований. Давайте приладдя.

І коли взяв до рук операційний ніж, відчув, що рука тремтить і не має тої певности, що завжди. І знову зупинився поглядом на обличчя раненого. Той тяжко застогнав; розплющив очі й, наче під гіпнозом, вставився непорушним, змученим поглядом у обличчя Павлоцького. І враз у очах його відбилася здивованість, щез вираз муки, й він підвів голову. Павлоцький побачив чорні виразні очі — свої очі, які й тепер ще не втратили свого юнацького блиску. Так було кілька мить, за тим ранений знову схилився на подушку й болізно застогнав.

Цей болючий стогін наче пробудив Павлоцького.

— Пошліть негайно до командира полку, довідатися про імя й прізвище цього старшини, — звернувся він до санітара.

Глянув ще раз у обличчя раненого, з надлюдським зусиллям опанував себе й, стиснувши в руках ножа, приступив до операні.

* * *

Був уже вечір.

Павлоцький сидів у своєму купе, змучений тяжкою працею, прибитий спогадами.

В цей темний осінній вечір, коли за вікном вагону тужив вітер, і по телеграфічних дротах плакали якісь незнані голоси, думки його були ще більш болючими, й не було сили позбутися їх. Одні по других приходили вони й несли за собою тугу й страждання. Втомлений мозок безжалісно відроджував минулі події, лучив їх одні з одними, й знову він переживав те, що здавалося давно вже забути і що переживати було неможливо...

В цей час йому подали записку від полковника.

Розірвав заліпку, пробіг очима по папері й поволі опустив руку долу.

— Так... — тихо прошепотіли його уста одне-однісеньке слово.

І стільки журби незбагненої, стільки муки відчулося в цьому тихому короткому слові.

„Його син тут... Недалеко, в санітарному вагоні, тяжко ранений...“

І він ніби бачить, як смерть іде й вириває з рук його єдине дитя, сина, якого не знав за весь час цих довгих років і якого знайшов лише тепер в страшний час конання.

Схоплюється на ноги й прожогом кидається до вагону де лежить ранений.

Ліжко порожнє.

— Де він?! Де він?! — видобувся з грудей його розпачливий, хрипливий викрик.

Відповіді не було. Лише стогони чулися по кутках, і тривожливо дивилися на нього очі ранених, що не спали в хоростях своїх.

— Де він?! Ей, хто тут є?! Хто тут є?! — несамовито гукав Павлоцький.

З маленького купе вискочила сестра-жалібниця й здивовано вдвинулася на лікаря.

— Де ранений, якому я виймав кулі?!

— Помер і щой-но віднесли його до покійницької.

Наче безодня відкрилася перед Павлоцьким. Не міг ступити кроку й тільки спромігся кинути одне слово: — Ідіть.

Скільки стояв так? — не знав. Що відчував? — не памятав. Очунявся лише в темному довгому коридорі, через який посувався до покійницької. Сірим бездушним привидом пройшов до кінця й відкрив маленькі двері. І здалося йому, ніби відімкнулася брама невідомого, й холодом таємниці повіяло звідти.

Вступив до середини й з нервовим тремтінням вдивився до столу. По-нуро вирачилося на нього темне купе й неясні обриси небіжчика.

Наче ві сні, протягнув руку до маленької гасової лампочки, збільшив світло й повернув голову до мерця...

Ось воно... Ось це дороге тіло його єдиної, рідної дитини. Довгим пильним поглядом вдивляється в рідні риси, й не помічає, як з очей капають гарячі, ясні сльози...

Хто зрозуміє ці муки? Хто знайде на них ліки?...

Враз клякнув і притиснув до грудей дорогої тлінні останки.

— Сину мій! — простогнав і припав головою до обличчя померлого...

І наче сам завмер в непереможному горі. Не було ніяких думок у голові, лише почуття тяжкої втрати відбивалося страшним болем у грудях, і повз його волю, ніби з самої душі, лялися криваві сльози.

Ж А Х.

По всій Україні, в більших і менших містах, по селах і хуторах, залізничних станціях, лісах і степах, точилася війна. Український нарід змагався за своє визволення.

Столиця Степової України вже кілька тижнів жила кривавими подіями. Хуртовина вогню й крові розлялася над величезним містом, обгортаючи його в страшний кривавий туман.

По бруках і хідниках від пролятої крові сковзалися ноги; будинки зруйновані й спалені тяжкими стрільнями, наповнювали повітря клубками диму, й тяжкі парування ідким туманом носилися над землею; цілі дні, зранку й до ночі, чувся грім великих гармат, тріскотіння рушниць, кулеметів і вибухи ручних бомб.

В нестямі вбивали одні одних без усякого жалю, полонених розстрілювали без усякого суду.

Так тяглося кілька тижнів. Але ^{у 31} зі сходу — з Московщини, без перерви, без упину насувалися свіжі большевицькі частини, й одного сірого непривітного ранку українські війська опустили місто.

Почалася оргія „чеки“.

Було заарештовано сотні людей, десятки кинено до льохів „черезвичайки“. В числі останніх був гайдамацький сотник Зарічняк, який, будучи раненим, встиг заховатися у близьких знайомих і нетерпляче чекав на видужання, щоби знову пробратися до своїх і приступити до боротьби за вітчизну. Але не довелося — його видали якісь новітні Юди.

* * *

Минув після того тиждень.

Ненька нещасного сотника знала, що її сина візьмуть на тортури, що будуть катувати улюблену дитину в нечуваний спосіб. Нещасна жінка губилася. Вона оббивала пороги багатьох большевицьких інституцій і нічим синові допомогти не могла; хитрощами й підкупамі добивалася до всяких комісарів — її безжалісно гонили, й так день-у-день із ранку до ночі.

Але серце матери не заспокоювалось. Вона забула про все, крім сина. Змучена, знервована, голодна й обшарпана, вона шукала нових шляхів, і ось одного дня сталося: вона опинилася перед головою губерніяльної „чеки“.

Ніби живий привид стояла вона перед ним. Худа, виснажена, з непокритою головою, зчорніла від голоду й нещастя, вона стояла й не зводила

з чекіста очей. Пасми сивого волосся, скуйовдженого й короткого, спадали на суху шию й худі підняті плечі; від сліз і горя очі її позападали, й тільки було помітно їхній хоровитий блиск.

— Хто ти й чого прийшла? — запитав чекіст, очунавшись.

І вона почала говорити. Якимсь надлюдським голосом вона переказувала всі муки матери, всі почуття, які тільки жили в її душі, й, здавалося, що більшого нещастя в людини вже й бути не може. Вона розповідала про всю любов матери до єдиної укоханої дитини, й щось безконечно ніжне було в її словах, відчувалося щось таке, що міцніше за всі закони, за всі почуття, що безмежніше за весь світ. Вона прохала, благала, й не було на людській мові таких слів жалю й милосердя, яких-би вона не промовила. Вона знесилалась, впала навколюшки, мовчки простягнула руки й чекала.

Кілька моментів страшного напруженого мовчання..

За цим Дейчман підвівся, підійшов ближче до жінки й голосом твердим і жорстоким, як необроблена криця, промовив:

— Уйді, старуха! Чрезвичайная комісія па атнашеніі сваіх врагоф па щади не знает. Уйді!

Гроном вдарили на неї ці слова. Потемніло в очах, боляче задзвеніло у вухах, і приверзелося — ніби на її очах рвуть розпеченими обценьками живе тіло її сина.

З якоюсь несподіваною легкістю вона зірвалася на ноги й несамовито скрикнула:

— Віддай! Віддай дитину мою!

І вцепилася пазурями в плечі чекіста.

Той схопив її за руки, але було запізно. З надзвичайною силою вона притягнула його до себе й впялася старечими зубами в його горло.

Чекіст захрипів і перехилився на стіл.

В цю мить до покою вскочили вартові, оглушили жінку страшним ударом по черепу й відтягли нещасну, майже зомлілу.

— Бросіть дікаю кошку к ея щенку! — прохрипів крізь зуби Дейчман.

* * *

В темних льохах „чеки“ було тихо.

Всі, що попадали туди, знали, що вони призначені на страту, що вороття звідти майже немає, й мовчки готувалися до свого кінця. Тільки де-хто, що був уже на тортурах, іноді стогнав від перенесених мук, але зараз-же замовкав, боячись, щоби не вчули кати.

І тільки з кутнього закамарку сотника Зарічняка доносилися безперервні хрипливі стогони. В манісінській напів-темній кімнаті, просто на цементовій долівці, лежала побита, в басаманах і синцях сотникова мати.

Не знаючи, що саме з нею сталося, сотник з розпачем дивився на матір, змочував водою скроні, чоло, витирав спраглі вуста й думав болючу думу.

Нарешті мати розплющила очі й тяжким поглядом почала роздивлятися по камері. Коли її погляд упав на сина, вона здивовано зупинилася очима на його обличчю й тихо прошепотіла:

— Це ти, Івасю?

— Я, мамо.

— А де-ж ми?

— В льохах чеки.

Вона болоче простогнала й знову спустила голову на синові ноги.
— Що з вами сталося, мамо? Чому ви такі побиті й змучені?

Вона мовчала... Лише хрипливий клекіт виривався зі свистом з її побитих грудей, і так тривало кілька хвилин. Згодом вона набралася сили й поволі все розповіла.

— На що ви це робили! — з мукою вигукнув сотник. — Кого прохали? Перед ким понижувалися? Перед катями! Перед насильниками-чужинцями, що для того й прийшли сюди, щоби кров нашу пити! Їх не благати треба, мамо, з ними битися треба, битися до останнього зітхання, й перемогти або загинути. Йишого виходу в наших пазвах із Московщиною бути не може. Мене вже двічі брали на допит й обидва рази пропонували волю, аби перекинувся до них та видав своїх, і коли відмовився — катували. Я знаю, що на мене тут чекає один кінець: „под стенку“, а вже давно скінчив би свої муки (він нахилився до самого вуха матері й ледве чутно прошепотів: „маю зашиту у френчі сильну отруту“), але все сподівався, що повернуться наші й визволять.

Вона в мить підвелася і з жахом в очах подивилася на сина.
— Наші далеко, вони все відступають, але ти цього не робиш, не роби... гріх, сину!... Нехай катують, нехай мучать, але не роби.

Вона обвила його шию руками, притулилася запеклими вустами до його чола, і враз, знесилившись, почала опускатися на долівку.

Щось заклекотіло в її грудях, і пролунав тихий стогін: „пити“...

Сотник здригнувся, він не помітив навіть, як з очей його закапали сльози.

Він зрозумів у цю мить всю силу матірньої любови, відчув всю жертвенність її, і зрозумів всю велич її, в порівнянні з якою, всі інші людські чесноты — ніщо. Невимовний святий жаль до змученої матері огорнув його.

Він зрозумів, що вже недалеко час їхнього скінчення, але до того кінця на них ще чекали страшні тортури, страшні муки...
„Як? Ця тиха, лагідна, стара жінка мусить ще йти до рук катів? Ця безконечно дорога йому, змучена, покалічена мати знову на тортури?“

Його пронизало почуття некучого нестерпного жалю, йому добожевілля захтілося зробити добродієство й покласти край мукам цієї найріднішої людини.

Це було невідступним, непоборним пориванням його душі, всієї його істоти.

Спокійними, певними рухами він одірвав від свого френча підкладку, розділив на-двоє плат бавовни й вииняв отруту. Простягнув руку за квартою, всипав у воду порошок і притулив до скривавленого рота матері.

І коли та, припавши жадібно до води, випила її всю, він урочисто перехрестив її й тихо промовив:

— Спійть, мамо, спокійно. Ваші муки скінчилися.

Схилився раменами до стіни й затих закам'янілий, з доброю, журливою посмішкою на устах.

БІЛЯ КУРІНЯ.

У вечері ранньої осені я виїхав на ровері з одного морського курорту до дому. Дорога була недалеко, яких двадцять п'ять верст полем, і я гадав за півтори дві години її проїхати.

Поле вкрите стернею й жовтими кукурузами, було наче золотий ясний килим. Праворуч розлилося солоне озеро; за ним довга вузька смуга блискучого золотого піску, а ще далі безмежна широчінь бірюзових морських всд. І стерня й озеро, й пісочна коса й море, шляхи й повітря сяяли вечірніми блисками зниженого сонця й тишили зір. Все навкруги обгорнулося мрійною тишою й наче завмерло від повного щастя, й так легко дихали груди серед цієї тиші й простору!

Посеред дороги мене захопила ніч; місяця не було, й тільки зорі визирали з темного неба живими лямпадками.

Польові вузьенькі шляхи часто перехрещувалися, закруглювалися, й аби не збочити — їхав поволі й час від часу позирав на небо.

В серпанку ночі ринули тіні милих серцеві спогадів; душа була повна мрій про поворот до рідного краю; сяйво зір блідих нагадувало пережиті події, й тихе поле своїми кукурузяними нивами співало мені старсвинні пісні про минулі величні часи. Наді мною пливла тьмяна зоряна ніч, губила на землю свої сни квіти й обгортала все ество чаром таємничих казок...

Але враз очунявся, опинившись на ріллі. Повернув назад — цілина сіножать, звернув праворуч — знову рілля, й таки довгенько покрутився, поки вибрався знову на шлях. Але якийсь незнайомий він був, ніби не той, яким їхав завжди... Натиснув на педалі, й за яких пів годин натрапив на одиноке деревце, якого раніше ніколи на цьому степу не бачив.

„Заблудив!“ — промайнула думка.

Повернув назад, а знайомого шляху все не було.

Зуїнився... Оглядівся... Далеко позад мене світилися рівними смугами огні курорту. Вирішив знову вернутися туди, й попростував на вогні. Коли враз дорога звернула й вогні залишились лворуч.

„Що робити?“ — запитав сам себе. — Невже доведеться заночувати в степу? Але як? Без теплого одягу, на сирій землі, коли ночі стають вже зимуват шими? Ні, поїду. Куди приведе шлях, туди й приведе! Аби не стояти на місці“.

Повітря ставало вогким, повіяв легкий вітрець і обгорнув тіло нічним холодком.

В недовгому часі поперед себе побачив багаття. Вогонь то пригасав, то розгорався, то знову пригасав; очевидно хтось доглядав його й час від часу підкидав палива. Я втішився, що натрапив на живу людину, й поспішав до вогню. І чим ближче підїздив до нього, тим яскравіше відділювалося полум'я від навислої ночі, й тим більше тягнуло до людей, що заночували в степу. За кілька хвилин вже відзначилися контури куріня й зігнутої людської постаті.

Я задзвонив.

Людина, що сиділа біля багаття, насторожилася й почала прислухатися; пес зірвався біля нього на ноги, й у сьйві багаття здавався великим лютим звірем.

Я зупинився.

Пес загарчав, але людина заспокоїла його й підвелася на ноги.

— А скажіть, чоловіче добрий, чи далеко до Ш.? — вигукнув я голосно.

Пес, зачувши викрик, залявся хрипливим гавканням і кинувся у мій бік.

— Назад, Рябко! — прогремів у пітьму міцний голос.

Собака скулився й опустивши хвоста ляг знову біля вогню.

— А хто там і чого хочете?

Я запитав у друге.

— Та верст із двадцять з гаком.

— А гак великий?

— Не так, щоб дуже, але й не малий.

— А де-ж я зараз?

— Біля П.

Ця відповідь мене не мало засмутила. В блуканню я опинився біля німецької колонії, від якої було до мене найменше верст із тридцять. Виходило, що гак таки був не маленький, а втома вже давала себе знати.

— А чи не можна було-б біля вашого вогнику трохи зігрітися й спочити?

— Чому ні, прошу! — відповіла людина й повернулася до куріня.

Я попростував на вогонь, але, ступивши кілька кроків, заплутався в огудина, що було переплутане, як клубок мотуззя.

Поки я дійшов до куріня, звідти вже вийшла людина з рушницею в руках і, вичікуючи, стала вдивлятися.

— Добри-вечір!

— Добри-вечір, пане!

— Дозвольте до вогника.

— Зробіть ласку.

І старий швидким поглядом озирнув мене з ніг до голови, кинув поглядом по ровері й, очевидно, заспокоївшись, поставив рушницю до куріня, а сам присів до багаття.

Обличчя його було довчасте, різко виділявся довгий рівний ніс, і енергійним блиском зиркали очі.

Біля куріня лежало три великих круглих гарбузи, купка довгих пахучих динь та рябих кавунів. Ніяких лавочок не було; не задумуючись я сів на гарбуза й, вийнявши пуделко з цигарками, звернувся до старого:

— Чи не закурите, діду?

Він подивився на мої тоненькі цигарки, всміхнувся очима й рішучо промовив:

— Не дошкулить.

Витягнув з кишені кисет з махоркою й поволі псчав набивати лкльку-носорійку“.

— А сірничок у вас, діду, знайдеться?

— Цього добра хоч у полу набирайте.

Нахилився до багаття, спокійно, не кваплючись, витяг звідти жаринку, кинув на долоню й підніс до мене. Я сквапливо притулився до жаринки цигаркою, запалив і здивовано підвів очі на старого. А він — наче не вогонь, а якусь звичайну річ—взяв жаринку в пучки, запалив люльку й поволі кинув її назад до багаття.

* * *

— Так оце, пане, блукали?

— Та блукав, діду!

Він підвів до гори голову, обдивився навкруги й, розтягуючи речення, бубонів собі під ніс.

— А ніч таки справді: хоч в око стрель... мабуть у курені й заночуете... Отго й кулецькі поспіває. Разом і повечеряємо...

І почав мішати в казанку.

— Дякую, діду! Щоб не було часом вам замало.

— Е... Коли стало на юшку, то стане й на петрушку. Крім куліша ще щось знайдемо... Літом такий-сякий бурянець, хліба буханець — та й сита людина.

— Та ви, діду, як бачу, не від жартів.

— Дай Воже жартувати, аби не хорувати.

Підвівся, увійшов до куріня й за хвилину виніс звідти: столика на коротеньких ніжках, великий окраець хліба й дві ложки; затам, зняв з триліжка казанок, поставив на стіл, поклавши заздалегідь під нього гарбузове листя, й промовив:

— Прошу! Чим хата багата, тим і рада.

Я подякував, підсів до столика й покуштував куліша. І який же він мені смачний здався; допався, наче не із цілий день.

Дідусь час від часу кидав обривчастими реченнями і з задоволеною посмішкою поглядав, як я уминав куліш. Не встигли ще доїсти, як старий підвівся, зайшов знову до куріня й зараз же повернувся звідти з великим кавуном-„туманом“.

— А тепер і солоденьким закусити не гріх.

І почав краяти кавуна на скиби.

— Але-ж і кавуни у вас, діду! Не боїтесь, що покрадуть?

— Що має бути, того не минути, — спокійно відповів дід і, скінчивши краяти, поклав переді мною „вовка“.

— А чи не боїтесь оттак день у день один у степу?

— А чого-б то я мав, пане, боятися?

— Чи мало злих людей на світі? Як знати, хто вештається по цих шляхах степових темними ночами?

— Е, пане, голий розбою не боїться.

— Та воно, власне, такому міцному дідові та ще й з рушницею, то й боїтися нема чого.

Він тихо засміявся.

Я здивовано подивився на нього.

— З рушницею?! — вигукнув він. — Та з цієї рушниці й стріляти не можна. Скажу вам правду, пане, що мені й не треба зовсім стріляти з неї, та й ні в кого ніколи не стрелив-би, як-би й можна було та було чим.

— Так чого-ж ви тоді з нею носитеся?

— Та того, щоб трохи прилякати, як-би трапилась яка людина лиха. А щоб стріляти, то крий мене, Боже, від того.

— То ви може сектант?

— Ні. Такий-же, мабуть, православний, як і ви.

— То що-ж за причина така?

І вичікуючи вставився я очима на старого.

Він якийсь час мовчав; зиркнув на мене раз... другий... потім підвівся, підкинув до вогню палива й, сівши знову, заговорив:

— Бачу по всьому, що пан ви, а говорите по нашому та ще й так, як на моїй рідній Полтавщині.

— Та я-ж, діду, з України, а олинився тут на Бесарабщині недавно. Емігрант я — тоб-то біженець.

— Ото-ж і я, пане, втікач. Тільки-ж давно я вже блукаю тут, ох, як давно!...

В голосі його забрехали смутні тони жалю й болю.

— От через ту саму стрілянину й опинився я тут... Двіцять і вісім років я вже тут, але нікому не оповідаю своєї тяжкої пригоди. Все ношу її в своїй душі...

— То може зі мною поговорите, дідуню, по щирости? Я, письменник, тоб-то той, що пише книжки. І як що ваша пригода цікава — опишу й її.

— Е, пане! Нема там про що писати. Нема в тій пригоді нічого особливого, але все таки перевернула вона мені все життя.

Він замовк; знову набив тютюном люльку, поволі запалив її, як по пре-
ду, жаринкою, й пихкаючи замислився.

* * *

Я горів від нетерплячки, але боявся ще раз запитати, аби не погіршити справи. Не знаю, чи на нього зробила вплив моя українська мова, чи просто надійшла на нього отта хвилина, яка іноді з'являється з людини, коли душа вимагає сповіді, але я відчував, що саме тепер такий момент, коли він висловиться.

Ще кілька хвилин, пихкав мовчки старий свою люльку, за тим вибив з неї попіл і чуло тихо заговорив:

— Давно це було, пане, коли мені сповнилося двадцять і один рік і мене було забрано в салдати. Заслали мене в пограничники аж на китайську границю. Там прослужив усю мою військову службу, навчився китайської мови й думав уже про те, чи не залишитися мені на Далекому Сході на завжди. Був я сирота, батьків загубив ще з малечку, братів і сестер зовсім не мав, то хтів уже шукати собі на чужині долі. Але як скінчилася служба, як почув себе знову вільним, то такий мене сум охопив за рідним краєм, така журба напосілася на мене, що не витримав і повернувся додому. Грошей трохи в мене було, кілька літ ще працював за наймита, а там стягнувся на власне господарство, одружився й наче почав жити щасливо... Коли ото наспіла русько-китайська війна, забирають мене як „запасного“, відривають від дружини,

від дитини й засилають до Манджурії... З початку був у рядах, воював, був ранений, а по видужаню попав уже на охорону залізниці... От, одного разу, зловив бля колі якогось підозрілого китайця. Веду його на пост... Якийсь час ішов він спокійно, а потім — враз стрибнув і дав ногам знати. Я йому вслід: „стій! стій!“ — а він ніби оглух, біжить і навіть не оглядається. Ну й нехай-би собі був утік, так ніж! — шибнула мені до голови думка: „ніби важко в людину влучити, коли вона віжить“. Ніколи цього раніше не робив, а тут якась задиркуватість мене охопила, наче яка нечиста сила штовхнула до рушниці! Вхопив її, приклав до плеча... ну, й влучив...

На кілька мить дід замовк, замислився, ніби поринув очима кудись в безкраю далечинь, зітхнув і тихо додав:

— Але по тому вже закрлявся, що більше ніколи не стрілятиму й вирішив з війни втікати...

— Що ж саме сталося? — запитав я нетерпляче.

— Я й сам, пане, не розумію добре, що сталося, але вивернув цей випадок мені всю душу... — Впав він... Я підбіг до нього, а він лежить навзпак і так жалібно на мене дивиться, ніби запитує: за що ти, чоловіче добрий, життя мене позбавив? А очі великі, чорні так слізьми й заволікаються... Я до нього, хтів підвести, а він враз зперся на лікті й як залопоче: „діти мої, нещасні маленькі сироти мої... хто-ж вас тепер догляне? хто нагодує?... Діточки мої маленькі!...“

І сліози з очей капають, так хутко-хутко стікають на груди, змішуються з кров'ю... Ох, пане! Багацько смертей доводилося бачити мені на тій проклятій війні, може не одна куля й моя когось відправила на той світ, але ніколи мені не приходило на думку, що я — вбийник. Але тут... Тут я вперше в життя зрозумів, що є душоубом. Зрозумів, що прийшов на чужу землю, позбавив життя господаря її й дітей чужих посиротив. Згадав свою дитину... й такий болючий смуток стиснув мене за серце.

Відкинув далеко від себе рушницю, клякнув, схопив раненого за руку й почав благати по китайському:

— Прости мені, ходя! Прости! І в мене є дитина мала. Прости!

Він повернув до мене голову, померехтілими, повними сліз очима, зупинився на моїх очах і за тим лагідно стиснув мою руку.

І краялося тоді серце моє, паморочилася голова...

Він ще раз стиснув мою руку, але вже слабше, й за хвилину лежав мертвим на моїх руках...

Я втік з війни й повернув додому, але хутко надійшов наказ, аби мене, як дезертера було зловлено. І почали за мною ганяти, як за вовком диким. Мусів тікати, нарешті забився сюди й тут під вигаданим імям заховався. І тут — той, що був перше, що мав дружину й дитину — загинув. Тут я став Євдоким Приблуда й тільки гадками вітаю у рідному краю...

— Ну, а як-же вам тут живеться?

— Нічого. Жити можна...

Слухаю, як трави шелестять, як вітер до стерні шепоче, як шумить у хуртовину здалеку море; з Рябком своїм розмову веду; зимою наймаюся за нічного сторожа у вашому містечку, чарку доброго вина там завжди маю; нічо — жити можна...

— А з рідним краєм все порвали?

— Ох, пане, не рветься... Як згадаю за рідну землю, то такий жаль стисне за серце, що мав-би крила, на крилах полетів, та ба — заказано.

І замовк старий, схиливши голову на груди.

Мовчав і я.

Погасло багаття, зчорніли всі жаринки, темна ніч обгорнула нас з усіх боків, і наче тихий стогін, пролунало біля моїх вух сумне зітхання. Не знаю звідки вчулося воно? Чи з грудей змученої людини, чи з широких темних просторів поля?

— Гадка за горами, а смерть за плечима... — тихо промовив старий.

Підвівся й вже голосно звернувся до мене:

— Час вже й на спочивок.

Ми влізли до куріня й лягли по двох його боках. На порозі поклався Рябко.

Довго не спав я, згадуючи просте й щире оповідання старого. І несамохіть мислив над питанням: де та межа, яка відділює людину-звіря, від людини-одуховленої?... Скільки людей вмерло на очах цього діда, скільки тяжких стогонів чув він, скільки передсмертних сконань бачив, і всі вони не турбували його внутрішнього миру, а смерть якогось невідомого бідного китаїця перевернула враз все його сумління, весь його світогляд і кинула думку до тої величньої заповіді Христової, яку протягом віків топчуть під ногами окремі особи, й цілі держави.

* * *

Ранком, лише благословлялося на світ, я почув шарудіння. Розплющив очі й побачив у просвіті дверей кремезну постать старого.

— А чого це ви так рано підвелися?

— Е, пане! З лежі не буде одежі, — відповів він, жартуючи, й зник за дверима.

Я теж підвівся й вийшов з куріня.

Над головою ходили розірвані хмари; небо було невизначеним і невиразним, як і завжди, перед народженням нового дня. Зорі поволі мерхли й тьмились, не маючи сили боротися з сонцем, що вже десь зароджувалося й кидало у просторинь своїм радісним промінням.

Я напомував шини й, стиснувши сердечно мозолисту заскорузлу дідову руку, відіхав.

З ЧАСІВ БОРОТЬБИ.

I.

Осінь лише наступила, а хуртовина увечері шаленіла, ніби напередодні зими. Вітер кидав у обличчя міріяди піщинок, трусив гиялками, зривав соломку зі стріх, забирався під одяг, і холодом, гострим і рвучким, пронизував тіло. Люди похапцем кінчали свої господарські справи й ховалися по хатах.

Обдерті, давно немащені хати затопилися в занехаяних столочених садах і ніби плакали.

Крізь щілини віконниць із хати Сидора Дентюка пробивалися тоненькі смуги світла. У кімнаті за столом сидів господар; мовчки крутив сиві вуса й похмурно поглядав на дружину, що готувала вечерю.

Нараз на дворі заверещало, завило, рвучкий вітер ударив у стіни хати, струсив ними й задзеленчав шибками.

— Спаси й сохрани Матір Божа, — промовила господиня, й побожно перехрестилася.

— Так... хуртовина! — відповів господар. — А буде ще більша, як большевики надійдуть або денікінці.

— Або що?!

— Та от читали сьогодні в управі, що денікінці вибили наших із Києва, а большевики перейшли на Правобережжя й насуваються на Поділля.

— Нехай нас Біг боронить від тої денікінської навали.

— А чим ліпші большевики? Обое-рябое! І тим і другим лише нашого хліба та цукру потрібно; і ті й другі йдуть лише грабувати нас.

— Не кажи, Сидоре! Таки большевики ліпші, бо там все-таки селянські діти.

— Селянські, та не наші, а московські, а з ними всяка мійська наволочі!

— А хіба не пішло з нашого села двох до большевиків? а з ними... — на кілька мить замовкла, а потім тихо й журно додала: — ... і Гнатуня наш.

— Гнат для мене помер! — вигукнув господар, і відвернувся до вікна,

Руки в старій затремтіли, і з ложки на обрус посипалися рештки картоплі.

Сидір з боку подивився на дружину, мить подумав і вже більш лагідно, але рішучо промовив:

— І не нагадуй мені більше про нього. Чуєш, стара? І не нагадуй!

Підвівся на весь свій зріст, підійшов до жердки й почав шукати одяг.

— Сидоре! — тихо й благаючи почала господиня.

— Чого тобі?

— Сидоре! — знову наче простогнала стара. — Прости Гнатові. Дитина наша... єдина, ідненька...

Сидір похилився, звів на груди голову, стулив до купи руки, й ні пар з уст.

Так тривало кілька мить.

— Кремень ти! Серця в тебе немає!... Рідної дитини відцурався!

Наче батогом сікли Сидора ці слова. Наче приголомшений слухав вигук своєї дружини, але враз випростався, повернувся й скрикнув:

— Хто з москалями — той ворог України, хто з большевиками — той ворог усьому нашому народові. І коли моя кров — мій син з ними — він мій лютій ворог! Чуєш стара? мій лютій ворог!

І стягнувши з жердки світку, певними й твердими кроками вийшов на двір.

Навідався до стайні, у хлів заглянув, журився коровами, думав про те, що вже наші нема; намагався за господарськими клопатами забути прикрі розмову, а вона, як на те, все ніяк не виходила з голови, все шибали в горлі думки про сина.

„І коли вже моє серце заспокоїться?“ — подумав, і стиснувши зуби, тихим кроком попростував до хати.

У горниці старої вже не було — поралася в коморі.

Здійняв із полиці книжку, сів до столу, збільшив світло у лампі й почав читати, але думки з читанням не вязалися. Перед очима, як живий, стояв образ сина... Міцний, кремізний, чорнявий, із блискучими очима, він був уявленню Сидора, й ніби всміхався з погордою, як тоді — у час їхньої сварки, у час непорозуміння, коли кидав свої гострі слова, що лише большеві спасе людскість, що лише в комунізмі правда, й міцний, спокійний залишився батьківську оселю.

„Так... — думав Сидір. — Гарний Гнат, гарний парубок... весь у мене...“

І наче себе молодим бачив...

Замислився старий, сперся на руку й про книжку забув.

„...І розуму йому не бракувало, а от-же що сталося? На пси перевівся вовчі думки опанували... В большевізм пішов! Рідному батькові ворог став... Що це?... Ніби хтось крадеться по-за стінами, ніби кроки обережні... біля вікна зупинилися...“

Сидір насторожився, перекинувся через стіл і вдивився до вікна... Віконниці закрито... тихо... Але відчуває, що хтось на дворі є, хтось дивиться крізь щілину віконниць до хати... ось зустрівся з його поглядом... Як передчуття опанувало всім його еством.

„А, здалося... — подумав, — кому-б то охота вештатися такої погоди?“ і взявся знову за книжку; але напруження тривало далі, передчуття не давало йому, що там — за вікном стояла якась сила, яка притягала його дум

до себе, прикувала його зір до своїх очей. Тривожливо хвилюючись, билосся серце.

Нарешті не витримав, схопився на ноги, засвітив ліхтаря, й гукнувши на стару, кинувся до двору.

Лише відчинив сніжні двері, як ураз зупинився — перед ним стояла чиясь постать.

Почуття чогось близького охопило його, і він зупинився як укопаний, чув, як тремтіла рука, коли підняв до гори ліхтаря.

І враз тихо зойкнув, опустив руку й наче закамянів — перед ним стояв син.

Він не знав, скільки тяглася мовчанка. Лише відчув, як з грудей, поза його волю, вирвався радісний зойк. Але це був мент — один мент, далі випростався, й голосом твердим як криця вимовив:

— Насмілився прийти? після того, як зрадив вітчизну й перекинувся до москалів?

— Не до москалів, батьку, а до большевиків, — тихо зауважив Гнат.

— Гнатику! Синочку! — скрикнула за плечима Сидора дружина, й кинулася синові на шию. Затим, наче ошаліла, штовхнула чоловіка на бік і потягнула Гната до хати.

— Стара! — з обуренням промовив Сидір. — Що робиш?! Стара!!

Вона нічого не чула. Розхвильована, радісна тягла сина за руку до горниці.

II.

Сидір залишився сам. І відчув як гострим болем стиснулося серце, як ураз знесилився, і сперся плечима об одвірок, щоб зібратися зі силами. А в голові все шибали думки: „Ворог! Ворог увійшов до хати“.

Хуртовина була в душі, і не знав, що має далі робити.

„Син... Єдиний... Кров моя... Ворог України... Моя дитина, на яку клав усі сили, щоб вивести в люде... Виховав, виучив... Перекінчик...“

— Боже мій! Як-же це так? — запитав пошепки.

І чув, як болить пекучим болем душа. І від терпіння цього, десь у глибинах тої змученої душі народжувалося почуття образи, почуття гніву на того, хто цих мук завдав.

„Хрунь! Зрадник!... Як? Його син?... Гнат Дентюків зрадник? перекінчик? Ворог своєму народові...“

І тяжкий болючий стогін роздер його груди. Лють закипіла в серці. Міцно стиснув п'ястуки й кроком тяжким втомленим уступив до горниці.

Син сидів біля столу, а мати, обнявши його голову, лагідно всміхалася і щось говорила.

Побачив це Сидір і відчув наче сльози набігають йому ні очі, наче залишають сили, ніби слабне воля, і злякався кволости своєї. Зібравши всі сили, він голосно вигукнув:

— Геть, зраднику! Не ганьби оселі рідної!

— Сидоре! Сидоре! — вигукнула несамовито мати. — Голубчику! Не вигонь!

І благаючи вчепилася руками чоловіка.

Сидір стояв наче камінь міцний, і тільки видно було, як здригалися його губи й ворухились сиві вуса.

Гнат підвівся. Лагідно відтрутив від батька матір, і станув перед старим — зарослий, виснажений, але міцний і рішучий.

І страшні були ці дві сили українського чорнозему, такі подібні між собою фізично, й такі далекі втіленням своїх ідей і думок.

— Так. Я до вас прийшов. Шляхи наші різні, душі чужі — правда, але все-ж ви батьки мені, і я прийшов, щоб попередити вас і допомогти. Червона армія наближається. Ми вже захопили сусіднє містечко. Я не знаю, чи будемо ми тут, чи підемо далі іншим шляхом, і хто знає, чи залишуся живим? хтілося подивитися на рідне обійстя і на вас, старих, бо батьки-ж ви мені.

— Ні! Не син ти мені! Мої сини ті, що змагаються за Україну, що боряться під жовто-блакитним прапором за волю, за землю! То сини мої, а ти... ти... Йди собі! Залиши нас!

— Ну що-ж, піду... Але знайте, тату, що й я змагаюся за Україну, тільки за Україну советську, червону...

— За Україну московську! — люто перебив Сидір. — За Україну — раба, за Україну — московського пахолка! Волю вмерти, ніж знову йти в московське ярмо. Досить із нас того московського ярма! Досить!

Гнат підійшов до матері, взяв її за плечі, кілька мить дивився в її обличчя, затим тихо повернувся й попростував до сіней.

— Сидоре! Сидоре! — благаючи прошепотіла стара. — Верни його верни...

Сидір не чув. Стояв наче заціпівлий і дивився десь поверх її голови. Кілька мить панувала мертва тиша, і лише за стінами хати хлюпотіло дощ та гарахкотів віконницями лютий вітер.

— Пішов... пішов... — тихо шепотіла мати. — Гнатику! — скрикнула несамовито й прожогом кинулася на двір.

Вітер кинув у обличчя її холодним дощем, розкуйовдив сиве волосся й захитав кволим тілом. Підняла руки, щоб за щось ухопитися, але враз всі зігнулася й упала ниць, наче розчавлена тяжкою скелею.

Сидір стояв непорушно. Ніщо не виказувало його переживань, лише на глибокі зморшки клалися на обличчю, підкреслюючи мовчазний душевний біль.

III.

Було перед святом.

Люди щой-но повиходили з вечерні: жінки попростували до своїх хат а чоловіки, зібравшись кількома гуртками біля церковної огорожі, вели тих гутірку.

А було про що розмовляти: по всій Україні кипіло. Війська Української Народньої Республіки лише встигли упоратися з гетьманцями, як довелось змагатися знову, і змагатися з ворогом значно міцнішим. Із двох боків натірали на українську армію москвини: з одного — червоні большевики, з другого — денікінці. Чутка, одна страшніша від другої, надходили з тих сел в яких вже з'явилися червоні. А до того ще подія: рано, на вигоні, знайшли забитих двох військових. Хто вони? звідки? — ніхто не знав. Дали знати

міста, а тимчасом забиті залишилися там, де й були, й тільки сторож вартувала біля них.

Почало сутеніти.

Люди збиралися вже розходитись, коли нараз на околиці вчувся гомін і брязкіт.

— А щоб-то мало бути? — запитав голова земельного комітету.

Всі здивовано стиснули раменами, й почали уважно прислухатися.

— Чи не принесла лиха година большевиків?

— Чого доброго!

— Було-б пекло, а чорти знайдуться, — кризь зуби процідив Сидір Дентюк.

— А то-ж! — підтакнув знову голова. — Одійди від зла й сотвори благо. Розходьмося, люди добрі, бо й справді: хто його знає, що за птахи прилетіли? Люди заворушилися.

Але не встигли зробити й кількадесят кроків, як задудніла земля й на майдан влетіло чоловіка з тридцять вершників. На кашкетах були червоні відзнаки.

— Стой! Ні с места! — вигукнув їхній старший.

Люди зупинилися.

— Я політком! Староста здесь?

— Тут я, — і з гурту виступила літня, статечна людина.

— Нинче утром, в вашей дьявене, убита двое наших разведчиксф, нашлі віновних?

— А де-ж би їх знайти нам, пане? Село велике, подія трапилася на околиці, вночі. Сам лише рано про це довідався.

— Что балтаеш на сваей сабачей „мове“! Гаварі па рускі, скатіна!

— Не вмю. В Росіі не жив.

Політком зиркнув по старості очима, й, злісно всміхаючись, запитав:

— А здесь разве не Росія?

Староста мовчки здвигнув плечима.

— По вашому була Малоросія, по нашому — Україна, — вигукнув хтось із гурту.

Політком ураз усім тулубом повернувся на голос.

Всі стояли наче заціпівли.

— Кто гаварі?!

Мовчанка...

— Таваріщі! — звернувся він до червоноармійців. — Кто праізьнос паследняю фразу?

Вояки показали на Сидора Дентюка.

— Ти?!

— Я!

— Пятлюравец, прохвост!

Свист нагая розсік повітря, й на обличчю Сидора з'явився червоно-синій басаман.

— А то що таке?! — вигукнув староста.

— А то-ж за що?!

— Невинну людину нагаєм?!

— Де це так видано?!

Люди заметушилися. І хто знає, чим-би все скінчилося, як-би до селян не надлетіла нова півсотня кіннотчиків.

Селян оточили зо всіх боків.

— Батько!—вчуся здивований болючий викрик із гурту большевиків. Де-хто здивовано повернулися на викрик і пізнали Гната.

Сидір заціпив зуби й заплющив очі.

— Дядьку Юхиме! А що то з батьком?— запитав Гнат сусіда.

— А це, бачиш, гостинець твого начальства, небоже.

Гнат почервонів, опустив очі й замислився.

— Я научу вас, хамію, як бунтують протів власті крестьян і рабочіх! Я покажу вам, как виступать протів пролетаріята й третьяго інтернаціонала. Взять десять заложнікоф!— звернувся політком до червоноармійців.

Большевики відділили десятеро найповажніших господарів, між ними вчителя й Сидора Дентюка.

— Староста! Даю срок до завтрашняго утра. Если убійци не будут видани, заложнікоф „выведу в расход“. Для отряда прігатовіть немедлена ночлег і ужін; ваші молодухі далжни прислужівать маім молодцам... І что-би ні адін волос не упал з їхней галави, іначе разстреляю через десятаго. Марш!

І застогнала земля від кінських копит, від людського гоміну, від плачу молодичь...

А в глупу ніч на багатьох подвірях сновигали темні тіні, нишком коней зі стаєнь виводили, й задвірками, через огороди, простували до лісу... ніби рушниці за плечима... наче шаблі в руках.

IV.

Ранок народився похмурий, але тихий і теплий.

Всім вже було відомо, що зі села щезло вночі багацько парубків і старших селян, що вони забрали зі собою багацько большевицьких коней і зброю. Убивців також не знайдено, й розстріл заручників був немінучий. І том цей день здавався людям особливо смутним і напружено важливим.

І коли сніданком вдарив на дзвіниці дзвін і прокотився короткими згуками в повітрі, всі відчули, як щось стиснуло за серце, й зрозуміли, що небаром має відбутися щось невідоме, ніколи тут не бачене.

Большевики почали зганяти людей на церковний майдан, а тим часом із тісної кімнати управи виводили заручників.

— Вихаді первие трі!— вигукували вартові. — Ти! Ти! І ти!— показав один із них на тих, що були ближче до дверей.

Покликані вийшли.

Минуло кількадесят хвилин, які здалися тим, що залишились, роками.

Нараз до їхніх вух донеслися стріли.

— Розстрілюють,—із жахом промовив голова земельного комітету, й урочисте обличчя його стало зелено-сірим, очі розширились, і зіниці стали непорушні наче в мертвого.

Сидір взяв його за рамена й лагідно повернув до себе.

— Що вам, Пилипе?

— Той підвів очі на Сидора й ніби очунявся.

— Як це все у них жорстоко... Бога в душі не мають.. Бога не мають.

Двері відчинилися й знову голос:

— Вихаді следующіє трі!

Ніхто ані поворухнувся.

— Вам гаварят?!... Христа Бога мать!...

І знову ніхто не рушився.

— Церемонітс с вамі штолі?! Винасі, ребята, хахлов на штиках!

І зачалася напружена дика боротьба: голі руки змучених, перетомлених сімох селян, і приклади рушниць та нагаї здорових озвірілих москалів.

Боротьба скінчилася хутко. Селянам стягнули мотузами руки й повели всіх разом.

Коли привели їх до майдану, Сидір здригнув: під церковним муром, у засохлій кропиві лежали в крові розстріляні селяни. Сусіда його лежав горілиць, розкинувши ноги й вищірівши зуби, й ніби сміявся, ніби глузував над кимсьтам високо у небі.

— Раздевайсь!—вчуся наказ політком.

Трое тихо опустилося на землю й почали роззуватися, де-хто здіймав свитку, штани, й лише Сидір стояв непорушно, зціпивши зуби.

— Ей, мазепінец! О чем задумался?! Раздевайсь! Голим скарей паджарешся!

І штовхнув Сидора межиплечі прикладом.

Сидір не поворухнувся.

— Іш, кодло казакое!—прошепотів політком, і, не маючи сили стримати себе, несамовито вигукнув:— Набросіть старому псу на шею верьовку.

В цей час із гурту відлівся Гнат. Він підіхав до політкома й тихо промовив:

— Товаришу комісар! Цей чоловік— мій батько, звільніть його.

— Как смеете, таваріщ, обращатьс ка мне с падобной просьбай?! В барь-бѣ за советскую власть нікакой пащади не признаю, й сваєго батька на таком бересте павешал-би. Ну, что стаіте?!—вигукнув знову комісар.— Набрасивай верьовку.

Червоноармійці мнялися й ніяково поглядали один на одного.

Сидір враз повернувся й поглядом, повним призириства, вдивився в обличчя сина, затим над головами людей пролунав його міцний голос:

— Ну, московский наймите, виконуй наказ! Вішай рідного батька!

Гнат звівся на груди голову, відіхав на бік і тремтів наче в лихоманці; в руках міцно стискав рушницю.

— Ліпше-б земля тебе малого була приняла, ніж мав завдати моїй сивій голові такого сорому! Ліпше-б я тебе власними руками в домовину поклав, ніж мав дочекатися...

— Заткні глотку, старий бес!— несамовито скрикнув комісар і накинув старому на шию петлю.

Натовп зойкнув.

Очі всіх звернулися на Сидора. Вигляд його був урочистий і грізний. На Гната в цю хвилину ніхто не звернув уваги, але як-би хтось глянув на нього—злякався-б того вогню, що мерехтів в його очах; зжахнулась-би людина, як-би могла знати, яка лють, яка хуртовина була в його душі... За кілька мить сила думок промайнула йому в голові, і зрозумів він, що помилився, що не на боці московських комуністів правда, а тут на українській землі, серед рідного народу, на рідному ґрунті вона.

І коли повернув голову й побачив, як гайдається на гиляці тіло батька, наче очманів; з його грудей вирвався нелюдський зойк, і в мент приклав до плеча рушницю.

Не встигли люди опам'ятися, як пролунав стріл, і комісар, схопившись за груди, впав ниць у гній і порох.

— Це за батька! — вигукнув громовим голосом Гнат. — За Україну — згодом!

Впиріщив нагайкою коня й вихором полетів до лісу.

V.

Полохлива, тихо напружена розмова вітала над стероризованим селом.

— Чи чули, сусідо? Гнат Дентюків комісара забив.

— А бодай вам добро було, в такий час жартуєте, адже він сам большевик.

— А от підіть — сталося...

— Кумасю! Гуторять ніби Гнатуня в лісі повстанців збирає.

— Бог-би говорив вашими устами, кумочку.

— Чи не бачили, Спиридоне, кого з лісу?

— А що?

— Та десь моїх хлопців немає.

— У лісі.

— А то-ж як?...

— А так: пішли разом із моїм Охримом.

— Зі зброєю?

— А ви-ж думали!

— Ох, що-то буде, що-то ще буде?

— Що було — бачили (бодай до суду віку не бачити), а що буде, то хіба один Господь милосердний знає...

Над хатами, гострими колючками пролунали п'яні вигуки:

Всех врагоф нашіх пабьом,
На Украину жіть пайдьом,
На Україне славна жіть:
Есть что шамать і что пить.

— А бодай-би ви смоли гарячої напилися!

— Шляг-би вас графив на гладкій дорозі!

— Пара-б із вас вийшла за наші муки, за нашу кровцю!

— Спокою-би ви не мали, харцизяки, до суду віку, як ми через вас його не маємо!

Прокльони сипалися з кожної хати, й не раз і не два біля вікон, непомітно відхилилася заслона, й звідти визирали очі повні призириства й ненависти.

Хахол вздумал воевать?
Ат нас Украину атнять?
Шаліш, п'ятлюравец, шаліш,
Палучіш ат Маскви кукіш!

— Щоб вас, кати, перша куля не минула за наші кривди, за наші сльози!

— Грім-би вас убив з ясного неба!

Нараз з провулку вчувся розпачливий жіночий крик:

— Боже мій! Ой, Боже мій! Що-ж тепер робитиму стара нещасна?! Де ж ти, мій голубе сивий!... Де?...

На дорозі з'явилася Сидориха: простоволоса, розтріпана, з блудним поглядом.

Червоноармійці, побачивши її, припинили спів, а один, заступивши дорогу, похитуючись, зі сміхом вигукнув:

— Сиволапай, куцай пьос, аткель чорт тебя пріньос?!

Сидориха підвела на них свої блудні очі, й не пізнаючи хто перед нею, жалібно запитала:

— Людоньки добрі, а чи не знаєте де подівся мій старий?

— Как ня знать! Гуда куда все в свайо время пайдьом.

— А це далеко?

— Ня очень. Ха-ха-ха! Пад церковнай аградай.

— Пад муром па вашему — па хахлацкому.

Сидориха враз затихла. На мить розумний погляд з'явився в очах, і, ніби все зрозумівши, вона прожогом кинулася до церкви.

— Шальная старуха!

— Іщі кальца на дне мареком! Ха-ха-ха!

Всех врагоф нашіх пабьом...
На Украину жіть пайдьом.

Знову затягнули п'яними голосами. А десь із другого кутка їм відзивалися інші голоси:

Палюбілі старяча
Рускіе рабочіе
Троцкаго і Ільча*)
І всьо такое прочее.

У шумі осіннього вітру, пісня, то переривалася, то слабла, то знову міцнішала; чужа й незрозуміла, згучала наче виклик смерті і обгортала людей жахом.

Сидориха бігла...

От церква..., от мур... під ним десяток нехисоких горбків...

Кинулася до першого; схопила відламок якоїсь дошки, розграбує... відкрила... не пізнати: обличчя розчавлене, ніс одірваний... До другого горбка клякнула... От рука з'явилася, виставилися закоцюрблені пальці, в них трава зімнята затиснена... груди відкрила, обличчя... не він — Іван сусіда; до третього припала... дошка зламалася... безпорадно подивилася навкруги, мить — і вже грабає пазурями, приліпає до пальців сира, напоена кровю земля; піт очі заливає — не вважає, грабає, грабає хутко, скванно... От... відкрила... Лежить посинілий, зі сивими довгими вусами, з пробитою скронею...

— Він!... Він!... Ой за що-ж тебе, мій голубе сивий? За що?...

Припала до грудей головою й заголосила нелюдським голосом. 'Нараз здригнулася всім тілом, зойкнула й упала на труп чоловіка мовчки...

Стало тихо — моторошно тихо. Звідкись з'явився пес, підбіг до мертвого Сидора, лизнув його язиком, понюхав обличчя старої, сів біля них на задні лапи, якусь мить дивився вниз, ніби мислив, затим підвів морду до гори й завив душу — роздираючим голосом...

*) Голова московських комуністів Володимир Ленін — по батькові Ільч.

Шумлять верхів'я, скриплять гнучкі стовбури, полохлива розмова розходиться по узліссі, перекидається до берега річки й відбивається у стінах старої напів зруйнованої гуральні. За нею розлявся широкий став, зарослий вербами й тополями. І коли місяць на довший час виглядає з-за хмар, здається, ніби якісь велетні заглядають у вікна будівлі, ніби шукають за чимось, і ніби зворушують якісь таємничі тіні, що до того спокійно спочивали на плесах.

І здається Гнатові — ніби щось оживає, щось ворухиться... дихає... ніби вірнується перед ним якась невідома сторінка життя, що вже колись тут було й тепер знову повторюється, і знову оживає і знову шукає за тою волею, що десь каменем лежить на дні глибокому...

З боку ставу вчувся якийсь новий, чудний гук.

Гнат очунявся, прислухався.

— Юхиме! — покликав.

— Я тут, Гнате!

З-за кущів у п'яті з'явилася присадкувата постать із широченними плечима.

— А чи не знаєте, що це за шум?

Юхим прислухався.

— Чи тополі шумлять так чудно, чи жене хтось верхи?...

— Ото-ж і мені здається, ніби вершники наближаються.

Зачекали ще трохи.

З-за високих тополів виринув повновидий місяць; замерхтіли плеса діamentами, сріблом, простягся сірий шлях повз став, а на ньому кілька темних силуетів на конях.

— Покличте з десятків хлопців, і вийдіть назустріч; спиніть і розпийтеся, як що наші, ведіть сюди негайно.

За чверть години, на шляху вчувся різкий вигук попередження, й з кущів на вершників виставилося десять рушниць.

Вершники зупинилися; їх було трое. Крайній повернув обличчя до Юхима, й у місячному світлі виринуло темне заросле обличчя; з-під навислих, густих, довгих брів дико виблискували очі; вершник зіскочив з коня й, оглядаючись по боках, кидав одривчасті слова:

— Грабунок!... Глум!... Жінок, дівчат гвалтують!... Бють чоловіків...

— Касяне! — вигукнув Юхим, пізнавши свого кума, — а то що вам? заспокойтеся.

Але той не слухав. Дико вилуплював очі, й то відходячи, то наближаючись до Юхима, все кидав різкими викриками:

— Сичами сидите у лісі!... Жінок, сестер не рятуйте!

— Дядько й ви до нас?! — вигукнув Гнат і, зіскочивши з коня, кинувся до Касяна.

Той якусь мить дивився на Гната з-під насуплених брів мовчки, й видно дуже хвилювався; затим, щось невиразно пробурмотівши, кинувся Гнатові на шию й розхвильованим голосом вигукнув:

— Сирота ти мій безталанний!

І сумно всміхнувся, й усмішка його була добра, привітна, й очі засвітилися іншим світлом, і став він ураз увесь якийсь інший.

— Так, дядьку, сирота, згубив батька.

— І матір, — глухо додав Касян.

— Як?!

— Умерла. Не витримало старече змучене серце. Відкопала Сидора й там-же на його грудях упокоїлася.

Обличчя Гнатове враз померхло, осунулося, й він безпомічно впав головою на сідло.

Так тривало якусь хвилину. Затим він підвів голову, випростався, й ніби не було страшної трагедії, яку, хвилину тому, переживала його душа; голо-сом спокійним! впевненим промовив:

— Нема батька й матері, але є Україна — їй віддаю своє життя.

Скочив у сідло й клусом подався до лісу, за ним інші.

На галявці, недалеко від узлісся, позіскакували з коней й опинилися серед натовпу селян, що сиділи й лежали окремими гуртками. Побачивши прибулих, усі посхоплювалися на ноги й зібралися до гурту.

Пізнали, почали розпитувати, але Касян не дав довго вестися цим балачкам. Увійшов до середини й заговорив:

— Доки сидітимете тут? Поки там усіх не замордують?! Маєте рушницю в руках, чому не йдете рятувати? З якого часу боягузами стали?!

— Та нам що! Ми хоч зараз туди, — почувся чийсь вигук.

— Ми готові, але Гнат не веде, — почулося з кінця.

— Чому не веде? хоче, щоб і наших батьків так замордували, як його? — кинув один із прибулих.

Гнат виступив на середину.

— Брати! — почав голосно. — Бачить Біг, серце моє крається від болю, душа тремтить від неспокою за ваших кривих, але чи на те я був чотири роки вояком, щоб тепер у такий відповідальний час загубити голову й вести вас на загибель?

— Як гинуть наші на селі, то загинемо й ми з ними, бо не сила оттак сидіти колодами.

— Брати! — знову підняв голос Гнат. — Не тяжко загубити життя, але мусимо віддати своє життя так, щоб цією жертвою принести як-найбільше користі. Нас і пів сотні душ не набереться, маємо лише рушницю в руках, у той час, як большевиків удвічі більше й озброєні вони кулеметами. Вам відомо, що я послав...

Нараз по лісі пролунав рушничний стріл... за мить ще один...

— До зброї! — вигукнув Гнат. — Приготуйтеся і чекайте наказу.

За яких десять хвилин він повернувся з двома вершниками, одна була жінка.

— Дядьку! Варка приїхала, — кинув Гнат, сумно зіскакуючи з коня.

Касян кинувся до дівчини й майже зомлілу зняв її з коня.

— Варуно! Доною моя! Що тобі?!

Варка не відповідала. Безсило схилилася до батька на груди й мовчала.

— Води! Води! — вигукнув несамовито й поклав дочку на траву. Вигляд її був застрашаючий: обличчя подряпане, волосся обмотане й зав'язане на вузлах, сукня пірвана, місцями виднілося голе тіло.

Коли її вернули до пам'яті, вона підвелася, сіла, обвела здивовано очима по гурті людей і, побачивши батька, голосно заплакала.

— Не плач, доню, заспокойся, не плач... Що ті кати зробили з тобою Варка трохи заспокоїлася й почала оповідати:

— Незабаром, після того, як ви відіхали, сталося щось страшного. Болдшевики почали грабувати все село без винятку. Вигонили з хлівів корів, теллят, овець, витягали свиней зі сажів, і все це цілими чередками гнали до міста. За тим повиловлювали курей, гусей, хліб, де який у кого був, позабирали, й почали п'ятику... А пізно вночі почали ганяти по хатах і гвалтувати жінок... Забігло двох і до нашої хати...

Вона задихалася й замовкла, зі зусиллям переводячи дух.

— Ну! Ну!

— Що далі?

— Що-ж потім?!

— Схопили мене двох... почала кусатися... схопили за коси, затулила волоссями рота... загубила притомність... очулася й відчула, як щось тяжке навалювалося на груди й духало смердючим подихом самогону. Розтулила рота й зубами вплясала в щось м'яке; дикий скрик прогарчав над моїм вухом і тягар звалився... Схопилася на ноги, вибігла на двір і вчула, як ззаду хто-то гримнув дверима, і ревів щось несамопитим голосом... Я збрала останнє зусилля й вибігла на вулицю; в брамі хтось схопив мене за плече, але рукою сковзнулася по тілі, і чула, як хтось упав, гидко лаючись... Я бігла з усіх сил і чула, як по де-яких хатах лунали голосіння й п'яна соромицька лайка. Жінки охопив мене. Я звернула на городи й біжу, біжу, розхристана, боса... Самого не знаю, як мене ноги принесли до дядькової хати, пам'ятаю, як застукала стуками у вікно й закричала: „Рятуйте! Рятуйте!“ За тим сили мене відкинули, як колода звалилася біля дверей й очулася знову вже в стайці, коли Омелько нудав коней... Мати Божа! Побий їх за мсе безчестя, за мої муки!—з розпачем закінчила вона своє оповідання, й ясні сльози залягли їй обличчя,

І в цей час вчувся змучений голос Касяна.

— Діти мої! Поможіть! Захистіть!

Страшне обурення охопило всіх присутніх. Бажання лютої помсти заступилося в грудях і рвалося на поверх.

— Помстимось, дядьку! Помстимось!

— Не дамо на поталу більше рідного села!

— Доки сидітимемо, склавши руки?!

— Гнате! Веди! А ні, то рушаймо самі.

Наче гострим ножом полоснули по Гнатовому тілі.

„Як? Вести цих людей наосліп? на очевидну загибель? Ні! Не таку помсти бажую напасникам! Не такої! — думав Гнат. — Вибити до ноги, щенту! не випустити жадного з рук! Так мусить бути...“

Обвів присутніх очима й голосно запитав;

— Брати — товариші! Обрали мене за старшого?... Обрали? призначили вас.

— Обрали! Обрали! — почувися вигуки.

— Коли так, мусите коритися наказові. Знаю, що роблю. Надіюсь, помислив, усе зважив. Помста москалям буде люта, немилосердна, жадна.

...не вислизне з рук, але мусимо зачекати. Знаєте, що послав до двох сел по допомогу, завтра вона буде тут і ввечері вирушимо. Так мусить бути!

— Так, хлопці, — звернувся до гурту Юхим. — Гнат вас на зле не поведе, коли він каже, то вже щось надумав добре, мусимо слухатись.

— Лягайте, брати-товариші, спочивати, бо завтра, мабуть, не заснеш, — наказав Гнат.

Люди почали розташовуватись, і за яких пів години все заспокоїлось.

Гнат сидів осторонь.

Навкруги було так тихо, мирно, так затишно й гарно. А там у селі шумування, муки, смерть... Тяжким камінем навалювався смуток на Гнатову душу. І так хтілося кудись одійти й спочити від усіх страхів війни й революції, але привиди минулого нагадували про вікову трагедію рідного народу й малювали нову руйну, яка охопила зо всіх боків вітчизну...

„Ні, земле рідна, не покину боротьби поки не побачу тебе вільною. Або загину, або побачу тебе, рідна країно, в повній славі твоїй. Так мені, Боже, допоможи!“

— Так мені, Боже, допоможи!—промовив вже голосно; підвівся й пішов перевіряти варту.

VII.

Місяця не було, й тільки зірки кидали такий-сякий блиск на чорну мовчазну землю. Було так тихо, що здавалося, ніби й природа замовкла, зжакнувши людського горя.

Сутінно... мрячно... Наче сновиди — чоловіки з лопатами... Тихо, одним або по двоє пррстують до церковної огорожі... зійшлися.

— Що ж, може, почнемо?

— Та ж почнемо.

— Прости, Господи!

І зашаруділо тихо залізо в землі...

— І тут спочинку не мають.

— Боже, собаки вигребали, обідали тіло.

— Хіба важко? коли їх ледве присипано...

— Ох, Москва, Москва! До суду-б віку тебе не знати!

— Москва! Чума! гнояк на нашому тілі!...

Замовкля, копають сквапливо, понуро, прислухаючись.

За якийсь час знову хтось:

— Гомонять, що десь Петлюра вже недалеко.

— Хоч-би хутчій прийшов, та виручив нас із цього пекла.

— І він нічого не вдіє, як не допоможемо йому всі...

— Кажуть — простий він, селянського роду.

— Не всі ті й прості, що мужиками родяться.

— Кажуть — вельми освічений, а проте простого народу не відцурався.

— Спаси його, Мати Божа, й допоможи, де він поступиться й де повернеться...

— Здається, вози таракотять?

— Мабуть, труни везуть...

— Кого підняли?

— Не видно.

— А то-ж чи не мій Мусій?... Ой він, він! Іїї!... І на кого-ж ти мене покинув... На кого мене залишив?

А за хвилину другий голос розпачливий, тремтючий:

— І мене з ним, і мене кладіть із ним у домовину! Ой за що-ж тебе забито? за що?...

— Зглянтесь на Бога! Не голосіть! Почують кати, то й поховати не дадуть, пси розволочуть по кусках.

— А так... Замовкніть, Бога ради. Дайте хоч поховати по християнському звичаю.

— Ой, де-ж там по християнському, коли вночі, без батюшки.

— Буде.

— А то-ж як? Та-ж йому заборонили й не дозволили збиратись нікому крім найближчих кривих.

— Сам собі дозволив.

— Дозволив, діти мої, дозволив.

І з п'ятьма з'явилася невелика постать старенького пан-отця. За ним ще кілька жінок.

— За віру ще до нас люди вмирили, чому-ж я мушу боятися! Відправлю, як Бог звел в. Несіть до церкви.

За короткий час, одинадцять трун стануло поруч посеред церкви... свічки з'явилися в руках, і тихо, урочисто пролунали перші слова відправи.

Вчулися тихі схлипування.

Залунали під банею тихі, ридаючі похоронні співи... Ось прорвався крізь пісню стогін — болючий, розпачливий, і на віко соснової трупи впала зомліла жіноча постать.

Віднесли сердечну набік, і знову бється під банею спів—веться й сумує за невинними жертвами, зливається зі слізьми людськими й несе тихі скарги туди — до високого неба.

І враз пролунав брязкіт зброї, такий різкий і скрійний у цьому журливому настрої.

На середину, розпихаючи присутніх, вступило кілька червоноармійців у шапки на головах, у зубах цигарки, рушниці в руках.

На мент усі закамяніли.

І несподівано старенький, згорблений пан-отець випростався, зняв окуляри, й голосом міцним, якого від нього давно вже люди не чули, вигукнув:

— Падлюки! Шапки здімійте! Не паскудьте дому Божого!

Де-які нерішучо піднесли руки догори, але один — здоровий, у рябятинях, оброслий до самих очей рудим волоссям, насмішливо цвиркнув крізь зуби й голосом, як гарчання пса, заговорив:

— Брось, батя, пиль в глаза пущать. Намедні, знаєш, бил пріказ мій сабраться, какова рожна прітащілись?! А ну вихаді!

— Діти мої! Не руштесь! Тут святиня наша. Тут церква Христова, а й немає тут сили, ніхто над нами крім Бога єдиного. А ти, — звернувся він до рудого, — шезни з очей моїх! Згинь! Пропади!

Підняв хреста над головою й виставив його проти большевиків, наче проти нечистої сили.

— Останні часи надійшли, вже й молитися не дають! — заголосив хтось серед натовпу.

Люди захвилювалися.

До рудого підійшов молодий ще червоноармієць і щось прошепотів на його; той, погоджуючи, похитав головою.

— Дайом вам пять мінут времени. Канчайте вашу комедію й расхадісь дамам.

І вийшли, пихкаючи цигарками.

По церкві залунали зойки й плач.

— Замовкніть, діти. Не вбивайтесь! Не маємо чого боятися, хоч-би велося й смерть прийняти, бо що за життя тепер на цім грішнім світі, коли на землі, ні на морі нема спокою, коли весь світ сполоханий, стривожений, коли заколот охопив людскість із усіх боків, і нема радощів, нема просвітку, ні вкруги злочинства, грабунки й убивства! Хто переживе ці дні? хто стерпить непереможний смуток цей?...

Голосно й ясно кидав старенький пан-отець на голови схилених людей свої слова, й, здавалося, що не зі слабих старечих грудей випітають вони, в уст архангела, що стояв із мечем по-заду.

— ...Дочекалися часів, про які віщували отці церкви: коли пішов брат брата, син на батька, коли змішалися народи, й многі вклонилися мучителі, вклонилися Ленінові-Антихристові!

Ще щось хотів казати, але в ту мить знову вскочили до церкви большевики й вчувся хрипливий голос рудого:

— Долго-лі будешь ещю прохладяться здесь, старий казюл?! Ступай нам!

— По що маю йти з вами, коли мій дім — дім молитви, й діти мої — сирітства моя?

— Пайдьом! Мать твою...

Схопив пан-отця за хрест на грудях і шарпнув.

Старець упав на вколюшки, підняв догори руки і, голосом спокійним, ким, почав молитву.

Кілька жінок упало ниць, де-хто кинувся до рудого, повисли в нього на руках, на рамена натиснули, відтягнули.

Рудий відступив на кілька кроків, тяжко дихав, зелені очі блискали, і руки хапалися рушниці. Короткий час дивився на пан-отця тяжким поглядом, затим підняв рушницю, мить — і всадив у груди старця багнета.

Той відкинувся назад, схопився руками за холодну крицю й мовчки тавився на рудого помертвілими очима.

З десятків грудей вирвався стогін: відчаю й жаху...

Люди забули страх і кинулися на москалів.

Почалася дика жорстока бійка. Стогони й харчання билися під банею церкви, виривалися крізь відчинені двері й лунали за церковною огорожею...

Нараз зі всіх боків села вчулися стріли.

Червоноармійці заметушилились.

— Чевой-то непонатнае! Бягім, ребята! — вигукнув рудий і прожогом кинувся з церкви, за ним інші.

З-за огорожі їх зустріли кулі.

— Назад! Назад! — закричав несамовито рудий.

Але двері зі середини вже були замкнені.

— Навалісь, ребята!

Кілька дужих рамен натиснули на двері...

— Прикладамі грім! Прикладамі!

І вдарилось залізо в дубові двері, ще й ще... Нараз дикий зойк розповітря, щось тяжко гупнуло на паперть, і по сходах скотилося тяжке рудого. Унизу він намагався підвестися, хапався скоцюрбленими пальцями землі, трави, але нараз похилився горілиць і застиг із вилупленими очима великий, патлатий, страшний.

Червоноармійці бігали в огорожі, як божевільні, де-хто пробував відсколюватись, але кулі повстанців кляли їх, одного по одному, на чорну промоїть землю, й не врятувався ніхто.

До півночі стогнали вулиці й провулки села від зойків сполоханих, поранених, скриків переможців. І коли місяць зійшов і заглянув на обійї, блимнув на шибках, дороги освітив, жадного москаля не побачив нігде. Їм не добкали брудні, п'яні большевицькі чоботи скривавленої й зруйнованої землі, хіба що трупом своїм встеляли її.

Біля церкви зібралися повстанці.

Місяць вже на заході був, як скінчили вони сумний християнський чай похорону. Віддали землі українській її мертвих синів, а сами—живі, і живе мислили.

— Так, що-ж, браття, змагатимемось далі, чи на цьому скінчимо? голосно запитав Гнат. — Адже-ж село наше від ворога звільнили.

— Село наше не вся Україна.

— А поневіряється наш нарід не тільки в цьому закутку.

В очах Гнатових блиснула радість. Силу велику відчув у собі.

— Так, що-ж, брати-козаки, до Петлюри?

І наче шелест по лісі, залунали вигуки зо всіх кінців:

— Так, Гнате!

— До своєї армії, до рідної!

— До армії Української Народньої Республіки!

— До Петлюри! До Петлюри!

І той-ж таки ночі, коли місяць вже ховався й зірки на небі тремтіли, живі, село випроважало своїх повстанців на святе діло: боротьби за вітчизну.

І в блідому світанку, народжуючогося дня, шлях вимальовувався срібною стрічкою й, здавалося, співав якусь давню пісню про волю.

